

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Neda Batinić

**Vrednovanje vojne utvrde u gradu Luxembourg s obzirom na
konzervatorsku i restauratorsku problematiku integracije povijesne
građevine u urbanu sredinu**

Zagreb, 2015.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

Vrednovanje vojne utvrde u gradu Luxembourg s obzirom na konzervatorsku i restauratorsku problematiku integracije povijesne građevine u urbanu sredinu

Neda Batinić

SAŽETAK

U radu je prikazan kontekst izgradnje, širenja i rušenja vojne utvrde u gradu Luxembourg, u Velikom Vojvodstvu Luksemburg, koja je danas međunarodno priznati spomenik upisan na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a. Većina podataka nalazi se u dostupnoj literaturi: znanstvenim radovima, časopisima, zbornicima radova i drugim tekstovima. Drugi dio rada zasniva se na terenskom istraživanju koje je upotpunjeno podacima pronađenima u luksemburškom Nacionalnom povjerenstvu za UNESCO.

Rad je podijeljen na pet poglavlja. U prvom su dijelu podaci vezani uz politički kontekst izgradnje i faze proširivanja utvrde te zakonsku osnovu zaštite, kako na nacionalnoj, tako i na međunarodnoj razini. U drugom dijelu, na odabranim primjerima i kroz terenski rad, pokazani su projekti ponovne valorizacije i integracije očuvanih dijelova porušene utvrde u moderni život grada Luxembourg. Drugi dio također sadrži pojašnjenje postupka upisivanja ovog sklopa kulturne baštine u Popis svjetske kulturne baštine, kao i analizu izvješća Nacionalnog povjerenstva za UNESCO s obzirom na suvremene uvjete zaštite ovog spomenika te stanje njegove očuvanosti.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži: 58 stranica, 33 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Luksemburg, Luxembourg, utvrda, utvrđenje, zaštita spomenika, UNESCO, ICOMOS, Sébastien Le Prestre de Vauban, Habsburg, grof Ardena Siegfried, Bock, kazamati, podzemni tuneli, turizam, međunarodna zaštita

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.

Ocjenjivači: dr. sc. Zlatko Jurić, red. prof. i dr. sc. Franko Ćorić, doc.

Datum prijave rada: veljača 2011.

Datum predaje rada: lipanj 2015.

Datum obrane: 18.6.2015.

Ocjena: vrlo dobar (4)

Sadržaj

SAŽETAK.....	2
Uvod.....	4
1. Povijesni kontekst razvoja vojne utvrde u gradu Luxembourg.....	5
2. Vojna utvrda u Luxembourg i pitanje stila.....	10
3. Zakonski okvir za zaštitu utvrde u Luxembourg i uključene državne institucije.....	14
4. Ponovna valorizacija vojne utvrde u gradu Luxembourg.....	18
4. 1. Vojna utvrda u suvremeno doba – projekti i intervencije.....	20
5. Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a i vojna utvrda u gradu Luxembourg.....	27
5. 1. Područja grada Luxembourga predložena za upisivanje u popis.....	28
5. 2. Analiza izvješća iz 2. ciklusa periodičkog izvješćivanja za UNESCO o stanju lokaliteta....	33
Zaključak.....	39
Slike – karte i fotografije.....	40
Bibliografija.....	53
Internetska vrela.....	56
Popis slika.....	57

Uvod

Vrednovanje vojne utvrde u gradu Luxembourg s obzirom na konzervatorsku i restauratorsku problematiku integracije povijesne građevine u urbanu sredinu zanimljiva je tema iz nekoliko razloga. Utvrda u Luxembourg bila je složeni građevinski sustav koji je stoljećima nastajao, razvijao se i mijenjao pod utjecajem glavnih europskih velesila i brojnih važnih događaja u europskoj povijesti. Luksemburg je bio dio velikih teritorijalnih carstava pa je tako luksemburška utvrda kao strateški važna vojna točka bila poželjan posjed oko kojeg su se vodili politički pregovori, ali i vojne akcije u cilju njena osvajanja.

U ovom radu predstavljen je povijesni kontekst koji je doprinio oblikovanju utvrde mijenjajući postupno njen opseg, kao i izdvojene faze izgradnje sklopa koje UNESCO u svom povijesnom pregledu izgradnje prepoznaje kao značajne. Tomu slijedi ponovna valorizacija vojne utvrde s kratkim pojašnjenjem najznačajnijih projekata obnove i predstavljanja pojedinih dijelova utvrde javnosti. Uz osnovni zakonski okvir koji je usvojen kako bi se ovaj važan spomenik primjereno zaštitio i niz državnih institucija koje se aktivno bave obnovom, zaštitom i istraživanjem sačuvanih dijelova utvrde, u radu je pojašnjen i osnovni instrument međunarodne zaštite spomenika značajnih za čovječanstvo, a to je zaštita u okviru popisa spomeničke baštine pod vodstvom UNESCO-a. Utvrda u Luxembourg zadovoljila je jedan od uvjeta za uvrštavanje u spomenuti popis te je sada uključena u složeni postupak zaštite koji jamči da su odluke koje se donose u vezi sa zaštićenom kulturnom i spomeničkom baštinom u skladu s međunarodno dogovorenim smjernicama. U sklopu te zaštite provodi se i postupak periodičkog izvješćivanja pa se tako u radu nalazi i analiza izvješća koje je u sklopu druge faze izvješćivanja podneseno UNESCO-u i u kojem se mogu uočiti i pozitivni i negativni aspekti trenutnog sustava zaštite ovog spomenika. Ovaj rad predstavlja sažetak složene povijesti izgradnje, obnove i zaštite podjednako složenog vojnog sustava.

1. Povijesni kontekst razvoja vojne utvrde u gradu Luxembourg

Veliko Vojvodstvo Luksemburg suverena je država koja danas graniči s Francuskom, Belgijom i Njemačkom te je punopravni član Europske unije¹. Štoviše, Luksemburg je bio jedan od osnivača Europske zajednice za ugljen i čelik (EZUČ), utemeljene Schumanovom deklaracijom od 9. svibnja 1950. godine². Robert Schuman, koji je tada djelovao kao francuski ministar vanjskih poslova, zapravo je bio Luksemburžanin podrijetlom³ te je svojom deklaracijom započeo razvitak zajednice koja se danas naziva Europska unija i objedinjuje 28 europskih država u gospodarsko i političko partnerstvo⁴. Luxembourg, glavni grad današnjeg Velikog Vojvodstva Luksemburg⁵, godine 1952. postao je jedno od sjedišta EZUČ-a i do danas je ostao važan centar Europske unije s prisustvom brojnih europskih institucija⁶. Jedna anegdota u modernoj povijesti kaže da je francuski političar Jean Monnet, jedan od utemeljitelja Europske unije, navodno pri spomenu na grad Luxembourg izjavio da je taj mali grad postao raskrižje Europe⁷. Ono u čemu je ovaj političar pogriješio jest u shvaćanju da je Luxembourg postao raskrižje Europe tek primjenom konteksta Europske unije jer on tu ulogu ima već stoljećima.

Grad Luxembourg nalazio se na križanju dvije rimske ceste od koji je jedna vodila od današnjeg francuskog grada Reimsa do Trieru u Njemačkoj, a druga do današnjeg Thionvillea u Francuskoj⁸ što je pogodovalo razvitku prvih naselja, kao i prve tvrđave koja je nastala a tom križanju. Kroz povijest grad je Luxembourg stalno bio na granici između velikih svjetskih sila koje su se izmjenjivale u svojim političkim i teritorijalnim ambicijama, što je nerijetko uključivalo i područje cijelog Luksemburga. Do te povijesne situacije došlo je kontinuiranim razvojem vojne utvrde u gradu Luxembourg čiju je izgradnju 963. godine

---

¹ THEWES, 2008.: 1.

² http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_hr.htm (15.6.2015.)

³ THEWES, 2008.: 17

⁴ http://europa.eu/about-eu/index_hr.htm (15.6.2015.)

⁵ ANIĆ, 2006.: 701. Prema hrvatskom pravopisu, ime države razlikuje se od imena grada pa je tako država Luksemburg (odnosno Veliko Vojvodstvo Luksemburg) a grad Luxembourg.

⁶ http://europa.eu/about-eu/institutions-bodies/european-parliament/index_hr.htm (15.6.2015.)

⁷ <http://www.lcto.lu/en/info/presentation/history> (15.6.2015.)

⁸ BRUNS, 1996.: 7

započeo Siegfried, grof Ardena iz doline rijeke Moselle⁹. Grof Siegfried spomenute je godine od opatije sv. Maximina u Trieru kupio Rocher du Bock¹⁰, odnosno stijenu koja i dan danas nadvisuje dolinu rijeke Alzette. Na toj stijeni izgradio je *castellum Lucilinburhuc*¹¹, tvrđavu oko koje se postupno razvio grad Luxembourg. Vjerojatna svrha izgradnje ove tvrđave bila je uspostava nadzora nad prethodno spomenutim križanjem trgovačkih puteva čime bi se usustavila trgovinska razmjena na jednom mjestu¹². Tvrđava je tako ubrzo postala središte života u tom kraju te glavno žarište trgovine u dolini rijeke Alzette, što je dovelo do postupnog naseljavanja obrtnika i trgovaca koji su pružali usluge stanovnicima tvrđave. To je dovelo do polagane izgradnje manjih naselja oko tvrđave u područjima oko rijeka Alzette i Pétrusse koja su se do 12. stoljeća pretvorila u grad Luxembourg. Luksemburška nasljedna loza vladala je teritorijem kojemu je sjedište bila utvrda u Luxembourggu sve do 1136. godine. Od kasnijih vladara vrijedi spomenuti groficu Ermesinde iz Arlona koja je obilježila razvoj Luksemburga brojnim reformama te je za vrijeme njezine vladavine započela urbanizacija Luksemburga¹³.

Ključna uloga Luxembourgga kao središta političkog života, sjedišta vlasti i žarišta trgovine dovela je do sve intenzivnijeg urbanog razvoja zbog čega je oko 1200. godine izgrađen drugi pojas utvrđenja. Taj novi zid pratio je prirodan rub naselja Grund i Pfaffenthal koja su nastala oko ranije spomenutih rijeka. Izgradnjom drugog pojasa zidina jasnije se razdvojilo urbano područje grada od okolnih seoskih imanja i ruralnih područja¹⁴. Grad je postao privlačan seoskom stanovništvu iz više razloga. U gradu se postupno povećao broj crkava te su se stanovnici iz ruralnih predjela Luksemburga počeli doseljavati u okolicu grada, ne samo zbog mogućnosti trgovine nego i zbog aktivnog duhovnog života grada. Dodatnim širenjem grada pojavila se potreba i za širenjem utvrđenja te boljom zaštitom gradskog stanovništva pa je tako u razdoblju između 1325. i 1393. godine izgrađen i treći pojas utvrđenja¹⁵ čiju je izgradnju potaknuo Ivan I. Luksemburški poznat i pod imenom Ivan Slijepi, pripadnik vladajuće dinastije Luxembourg-Limburg, koji je ženidbom postao kralj tadašnje Češke te car Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti. Nakon njegove smrti vlast u Luksemburgu,

---

⁹ <http://whc.unesco.org/en/list/699> (15.6.2015.)

¹⁰ THEWES, 2008.:1

¹¹ SAVIN, 2007.:11

¹² PÉPORTÉ, 2011.:37

¹³ REID, 2005.:15

¹⁴ SAVIN, 2007.:12

¹⁵ BRUNS, 2001.:5

Češkoj i Svetom Rimskom Carstvu preuzeo je Karlo IV. Luksemburgovac koji je 1353. godine vlast nad Luksemburgom prepustio svom polubratu Vjenceslavu te iduće, 1354. godine, proglasio Luksemburg vojvodstvom. Spomenuti je zid (v. slike 28. i 30.) dovršen za vrijeme vladavine njegova nasljednika i nećaka Vjenceslava II. i sa svojih 875 metara dužine¹⁶ obuhvaćao je više od 23 hektara gradskog područja¹⁷. Vojvodstvo Luksemburg 1443. godine zaposjela je vojska burgundskog vojvode Filipa III. Dobrog¹⁸ nakon što je Elizabeta Luksemburška, nećakinja Vjenceslava II. i tadašnja vladarica Luksemburga, proдала Luksemburg Filipu III. Dobrome. To je potaknulo napad burgundske vojske 1443. godine čime započinje burgundska vladavina Luksemburgom koja će ženidbenim vezama postati i habsburgovska 1477. godine ženidbom Marije Burgundske i Maksimilijana I. iz dinastije Habsburg¹⁹. Neprestani sukobi Burgundaca s francuskim kraljem Lujem XI. doveli su do opsade Luxembourg 1479. godine. Vlast nad cijelim Luksemburgom potom 1506. godine preuzima pripadnik austrijskih Habsburgovaca, rimsko-njemački car Karlo V. Habsburgovac. Luksemburg je potom u razdoblju između 1542. i 1544. godine dva puta kratkoročno prešao u francuske ruke. Razdoblje između 1555. i 1684. godine u Luksemburgu je obilježila vladavina španjolskih Habsburgovaca (Filip II., Izabela, Filip IV.) pod čijim je nadzorom provedeno ojačavanje postojeće utvrde te izgradnja prvih podzemnih tunela odnosno kazamata 1644. godine (kazamati Pétrusse).

Vladavinu španjolskih Habsburgovaca prekinula je 1684. godine opsada grada Luxembourg pod vodstvom francuskog stratega i vojnog inženjera Sébastiena Le Prestrea de Vaubana²⁰, provedena u ime francuskog kralja Luja XIV. Ova je vojna akcija označila početak prvog duljeg razdoblja francuske vladavine u Luxembourg. Nakon uspješnog preuzimanja Luxembourg Vauban je započeo s opsežnim radovima obnove i dodatnog širenja i ojačavanja postojeće utvrde (v. sliku 8.) koja će u 18. stoljeću zbog svoje veličine i složenosti dobiti nadimak „Gibraltar sjevera“²¹. Vauban je na unapređenju obrambenih građevina radio sve do 1698. godine kada je Ugovorom iz Rijkswijka započelo drugo razdoblje vladavine španjolskih Habsburgovaca (Karlo II.) te su utvrdu zaposjeli španjolski, nizozemski i bavorski

---

¹⁶ BRUNS, 1996.:11

¹⁷ SAVIN, 2007.:15

¹⁸ NEWCOMER, 1995.:112

¹⁹ SAVIN, 2007.:26

²⁰ BRUNS, 1996.:38

²¹ <http://www.lcto.lu/en/info/presentation/history> (15.6.2015.)

vojnici²². Mir nije dugo trajao jer su već 1703. godine Francuzi ponovo zauzeli grad. Situacija je riješena Ugovorom iz Utrechta kojim je određeno da od 1713. godine vojvodstvom vlada izborni knez te su se u utvrdi tada nalazili nizozemski vojnici u iščekivanju preuzimanja Luksemburga od strane Austrije. Ugovorom iz Rastatta 1714. godine Luksemburg prelazi u austrijske ruke i to pod vodstvo cara Karla VI. kada ponovno započinje razdoblje vladavine austrijskih Habsburgovaca koje je trajalo sve do 1795. godine. Nakon 1795. godine Luksemburg ponovno zauzimaju francuske snage, čija će prevlast ovaj put trajati sve do 1814. godine. Te su godine utvrdi prvo zauzeli Hesi (engl. *Hessian troops*) a potom i snage pruske vojske.

Na Bečkom kongresu (1814. – 1815.) odlučeno je da Vojvodstvo Luksemburg dobiva status velikog vojvodstva pod upravom nizozemskog kralja Vilima I. te postaje dio Njemačkog saveza, a utvrdi službeno nastanjuju pruski vojnici. Godine 1830. Luksemburg postaje pokrajina novonastale Belgije kojoj se Ugovorom iz Londona 1839. priznaje suverenost. Iste, 1839. godine Luksemburg dobiva autonomiju i ponovno dobiva status velikog vojvodstva no i dalje pod nizozemskim vodstvom prvo Vilima II., pa Vilima III. Unatoč promjenama Luksemburg je ipak ostao dio Njemačkog saveza (kojemu dolazi kraj tek nakon završetka Austrijsko-pruskog rata 1866. godine) te se 1842. godine pridružuje i njemačkom carinskom savezu (njem. *Zollverein*) u kojem ostaje sve do 1919. godine.

Sama utvrda Luxembourg ispunjavala je za svakog svog „okupatora“ specifičnu i strateški važnu funkciju, bilo da je služila kao veza između raštrkanih pokrajina (u slučaju burgundskih, španjolskih i austrijskih provincija) ili je omogućavala teritorijalnu zaokruženost (npr. u slučaju Pruske i Francuske)²³. Njemačkom savezu Luxembourg je ispunjavao obje spomenute funkcije jer je utvrda djelovala kao teritorijalna veza do južnih pokrajina Nizozemske i Belgije, a istovremeno je služila i kao oružarnica i prva crta obrane na granici s Francuskom²⁴. Nakon što je nizozemski vladar Vilim II, koji je obnašao dužnost velikog vojvode Luksemburga, ponudio Luksemburg Napoleonu III, čemu se Pruska usprotivila, 1867. godine pojavila se potreba za postizanjem međunarodnog dogovora o luksemburškom pitanju.

---

²² BRUNS, 2001.:5

²³ BRUNS, 2001.: 3

²⁴ BRUNS, 2001.: 7

Na Londonskoj konferenciji Drugim ugovorom iz Londona od 11. svibnja ključne 1867. godine europske su velesile potvrdile trajnu neutralnost Velikog Vojvodstva Luksemburg te je naloženo rušenje utvrde Luxembourg kako ona ne bi više predstavljala strateški vojni cilj. Utvrda je demolirana pod francuskim i pruskim nadzorom te su radovi rušenja službeno proglašeni dovršenima 1883. godine²⁵. Godine 1890., nakon smrti Vilima III., posljednjeg nasljednika nizozemske Orange-Nassau

Démantèlement de la forteresse, Rue Large, Photo Batty Fischer (1898), Photothèque de la Ville de Luxembourg.

nasljedne linije, dolazi do razdvajanja tih dviju obitelji te

Slika 1: Rušenje utvrde u Luxembourg, ulica Large. Autor: Batty Fischer, 1899., izvor: SAVIN, 2007.:48

se tada javlja prvi pravi luksemburški veliki vojvoda Adolf Nassau-Weilburg čiji nasljednici i dan danas vladaju Luksemburgom kao ustavnom monarhijom²⁶.

---

²⁵ BRUNS, 1996.: 56

²⁶ <http://www.monarchie.lu/fr/histoire/index.html> (15.6.2015.)

2. Vojna utvrda u Luxembourggu i pitanje stila

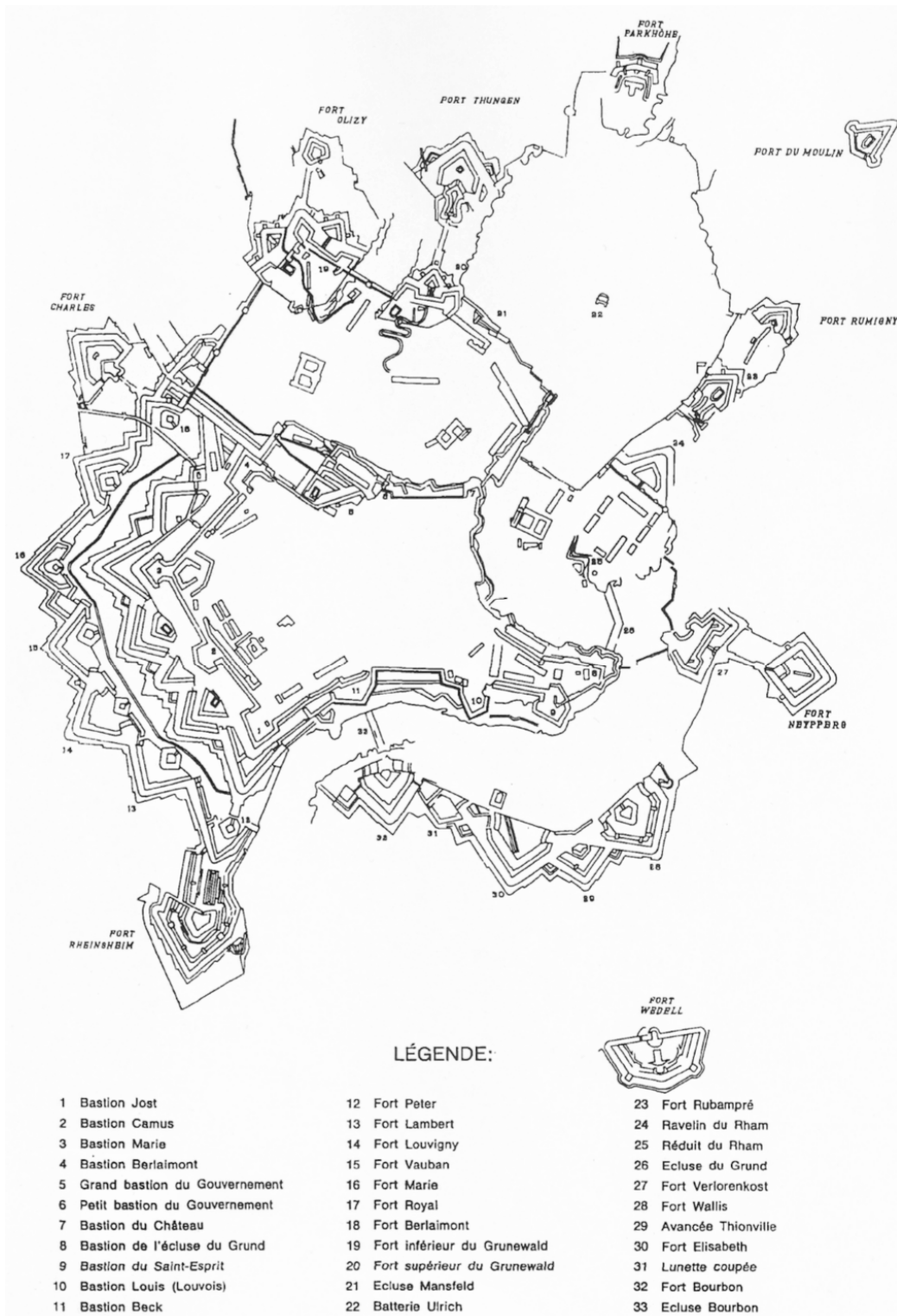
Uz svakog novog vladara rastao je opseg i značaj utvrde koja je nastala iz Siegfriedove tvrđave na stjenovitoj uzvisini Bock 963. godine. Kako bi se izbjeglo nabranje manjih i većih radova izgradnje, prenamjene i popravaka kojih je tijekom povijesti i rasta utvrde bilo bezbroj, u radu se navode glave faze izgradnje u skladu s izvješćem Organizacije Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (u daljnjem tekstu UNESCO) o nominaciji grada Luxembourgga, njegovog starog gradskog središta i utvrde Luxembourg u svrhu njihova uvrštavanja u popis svjetske baštine. Prema tom izvješću moguće je identificirati četiri glavne faze proširivanja i ojačavanja utvrde u Luxembourggu²⁷ i to su:

1. Faza I.: 17. stoljeće (osobito razdoblje od 1671. do 1684. godine) kada je pod vlasti španjolskih Habsburgovaca ojačana obrambena struktura grada izgradnjom nekoliko novih reduta kao što su redute Peter, Marie, Berlaimont, poboljšani su životni uvjeti vojnika izgradnjom prvih baraka unutar samoga grada te su sklopu utvrde dodani i kazamati Pétrusse (v. sliku 2.);
2. Faza II.: razdoblje od 1684. do 1697. kada je vojni arhitekt i strateg Vauban proveo opsežne radove ponovne izgradnje utvrde čime je udolina Pfaffenthal uključena u utvrđeni dio grada te su izgrađene veće barake na područjima Plateau du Rham i Plateau du Saint-Esprit čime su se dodatno unaprijedili životni uvjeti kako vojnog tako i civilnog stanovništva (v. sliku 8.);
3. Faza III.: 18. stoljeće obilježio je nastavak razvoja utvrde pod vodstvom Austrijanaca od 1715. godine pri čemu je važno naglasiti probijanje kazamata u stijeni Bock (v. slike 13.–19.);
4. Faza IV.: 19. stoljeće, nakon Bečkog kongresa, sada Veliko Vojvodstvo Luksemburg postalo je dio Njemačkog saveza što je u grad Luxembourg dovelo prusku vojsku. Prusija je u Luxembourggu od 1826. godine provela velike radove obnove (Fort Thüngen) i dodala nove elemente poput dijela Fort Wedell (v. sliku 2.).

---

²⁷ <http://whc.unesco.org/en/list/699> (15.6.2015.)

Na sljedećoj ilustraciji preuzetoj iz djela Andréa Brunsa pod nazivom *Luxembourg as a Federal Fortress 1815-1866* iz 2001. vidljiv je puni opseg utvrde prije njezina rušenja sa svim pojedinostima te nazivima dijelova utvrđenja.

Slika 2: Opseg utvrde u Luxembourggu 1867. godine, izvor: BRUNS, 2001.:4

Kartografski prikaz koji slijedi ilustraciju (također preuzet iz djela A. Bruns, no autor mu je zapravo Jean-Pierre Koltz²⁸) prikazuje plan grada iz 1865. godine, dvije godine prije rušenja utvrde. Na slici su vidljivi dijelovi utvrde u odnosu na raspored ulica i trgova grada Luxembourg.

Plan of the fortress in its state of 1865 with the polygonal projects authorized for the year 1867. (Koltz, Baugeschichte I, 1972, pp. 528-529, Abb. 189)

Slika 3: Kartografski prikaz utvrde u opsegu iz 1865. godine s poligonalnim projektima odobrenima za 1867. godinu. Izvor: BRUNS, 2001.:61., autor karte: Koltz, J.-P.

S obzirom na to da se pri samoj gradnji, kao i pri svakoj pregradnji i svakom pojedinačnom činu ojačavanja ove utvrde kroz povijest nije posebno u obzir uzimalo pitanje estetike već se isključivo pazilo na njezinu maksimalnu funkcionalnost i njezinu vojnu namjenu, sama utvrda nema jasno razlučive stilove u klasičnom estetskom smislu. Svakom naknadnom izgradnjom

²⁸ BRUNS, 2001.:4. (preuzeto iz izdanja KOLTZ, 1972.:528-529)

dodavala bi se utvrđenja koja su u danom trenutku smatrana potrebnima kako bi se ojačala sveukupna snaga utvrde i uspješno održala njezina neosvojivost. Gledajući utvrdu u cjelini moguće je identificirati dijelove koji su talijanskog, španjolskog ili na primjer francuskog „podrijetla“ no važno je podsjetiti da su svi ti dijelovi u trenutku prije demoliranja utvrde činili organsku cjelinu. Cilj svakog pojedinog vojnog inženjera koji je radio na utvrdi bio je identificirati slabosti vojnog sklopa i uspješno ih ukloniti. Svrha pregradnji nije bila ukloniti sve prethodne elemente koji imaju stilsko obilježje niti primijeniti izmjene koje u potpunosti poništavaju sve što je izgrađeno ranije. Utvrda je u svakom trenutku trebala djelovati kao kompaktni vojni sklop s obzirom na mogućnosti svoga vremena te pružiti zaštitu vojsci i lokalnom stanovništvu koji su se u njoj nalazili. U članku 11. *Mletačke povelje* iz 1964. godine navodi se da se „treba poštivati doprinose svih epoha koje su učestvovala u izgrađivanju jednog spomenika, jer cilj restauracije nije postizanje stilskog jedinstva spomenika.“²⁹ U skladu s tim člankom danas se vrednuju sve preživjele faze izgradnje te se prilikom konzervacije ne stremi izoliranju i prikazivanju jedne povijesne faze na štetu ostalih. Prema izvješću o nominaciji Luxembourga za uvrštavanje na UNESCO-ov Popis, građevine u starim dijelovima grada te dijelovi utvrde u Luxembourg u znatnom su opsegu autentični s obzirom na uvjet očuvanja autentičnosti propisan Općim smjernicama za provedbu UNESCO-ve *Konvencije o zaštiti svjetske baštine*³⁰. Pojedininim se građevinama promijenila namjena no bez znatnih izmjena na njihovom vanjskom izgledu ili unutaranjem rasporedu. U izvješću je navedeno da su masivne obrambene strukture samom svojom prirodom prkosile znatnim promjenama oblika ili materijala. Nakon uklanjanja određenih dijelova utvrde prilikom rastavljanja obrambenih struktura u razdoblju nakon 1867. godine upravo su masivne obrambene strukture poput bastiona bile očuvane (primjer: Bastion Beck na kojem se danas nalazi gradski trg Place de la Constitution kao i ulaz u kazamate Pétrusse). Velika većina izvornog tlocrta grada preživjela je demilitarizaciju i opsežno rušenje utvrde te na dramatičan način pokazuje kako je civilno naselje nasilno uklopljeno u tlocrt određen potrebama obrane i ratovanja³¹.

---

²⁹Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina (Venecija 1964.), članak 11., prijevod: MARASOVIĆ, 1983.:135

³⁰<http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf>, str. 21., odjeljak II.E (15.6.2015.)

³¹http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf (15.6.2015.)

3. Zakonski okvir za zaštitu utvrde u Luxembourggu i uključene državne institucije

Sklop utvrde u Luxembourggu zaštićen je regulativama i zakonskim okvirima na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Nacionalno zakonodavstvo predstavlja temelje zaštite ovog povijesnog spomenika kao i starog središta grada Luxembourgga pa je tako zaštita cijelog sklopa regulirana Zakonom od 18. srpnja 1983. godine o konzervaciji i zaštiti nacionalnih lokaliteta i spomenika³². Općim urbanističkim plan grada Luxembourgga utvrđene su zaštićene zone unutar grada i uspostavljen je strogi nadzor nad uporabom, izgradnjom, linijama gradnje te izgledom unutar tih zona. Luksemburški parlament tj. Zastupnički dom (fra. *Chambre des Députés*) odobrio je prijedlog zakona (fra. *projet de loi*) u vezi s obnovom i unapređenjem (fra. *mise en valeur*) onih dijelova grada koji su bili predmet prijedloga za uključivanje u popis svjetske baštine (br. 3801 od 29. srpnja 1993. godine)³³. Tim se zakonom određuje iznos od 270 milijuna franaka za restauraciju dijelova utvrde (stijena Bock, gradsko područje Grund, Fort Niedergrünewald i tako dalje)³⁴.

Nakon uništenja utvrde vlasništvo nad ostacima i donedavno utvrđenim područjem podijeljeno je između države Luksemburg, grada Luxembourgga, crkve i privatnih vlasnika. S obzirom na to, glavnu ulogu u provedbi zakonodavstva danas imaju država i grad, odnosno Ministarstvo kulture i Služba za nacionalne lokalitete i spomenike odnosno *Le Service des sites et monuments nationaux*. Sve radove nad zaštićenim dijelovima grada nadzire spomenuta Služba u suradnji s gradom Luxembourggom u svrhu procjenjivanja učinka mogućih intervencija na povijesno okružje te održavanja vizualne usklađenosti grada. U jednom od izvješća ICOMOS-a, sastavljenom prilikom upisivanja utvrde Luxembourg u Popis svjetske kulturne baštine, izneseni su iznimno povoljni komentari na temu učinkovitosti regulativa koje su bile (i još uvijek jesu) na snazi te na temu ukupne posvećenosti svih sudionika u pogledu poboljšane zaštite i predstavljanja kulturne baštine grada³⁵.

Što se međunarodnih pravila tiče, zaštita kulturne baštine uvrštene na UNESCO-ov Popis provodi se u skladu s *Konvencijom o zaštiti svjetske baštine* i *Općim smjernicama za provedbu spomenute Konvencije*. Prema *Općim smjernicama* (odjeljak I.C., stavak 12.) države

---

³² <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/1983/0062/a062.pdf> (15.6.2015.)

³³ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf str. 48 (15.6.2015.)

³⁴ http://www.chd.lu/wps/PA_Archive/MergeServlet?lot=J-1992-O-0502 (15.6.2015.)

³⁵ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf str. 49 (15.6.2015.)

stranke Konvencije potiče se da osiguraju sudjelovanje širokog raspona dionika, uključivanjem lokalne i regionalne vlade, nevladinih udruga, upravitelja lokalitetom, muzeja i tako dalje u postupak identifikacije, nominacije i zaštite područja upisanih na Popis svjetske baštine od univerzalne vrijednosti³⁶. U Luxembourggu se za očuvanje baštine brine nekoliko različitih aktera. Službeno bi glavnu ulogu u zaštiti upisane baštine trebala imati ranije spomenuta Služba za nacionalne lokalitete i spomenike koja u skladu s člankom 16. Zakona o reorganizaciji državnih kulturnih instituta od 25. lipnja 2004. godine³⁷ ima niz zadataka koji sežu od znanstvenog istraživanja, jamčenja zaštite spomeničke baštine, održavanja i obnove utvrde pa sve do održavanja bliske suradnje s Povjerenstvom za nacionalne lokalitete i spomenike koja djeluje u sklopu Ministarstva kulture kao savjetodavno tijelo³⁸, suradnje s ICOMOS-om i pripreme izvješća za UNESCO³⁹. Ova Služba također je zadužena za podizanje razine svijesti o vrijednosti kulturne i povijesne baštine koja se nalazi u Luksemburgu te joj na razini grada Luxembourgga u tome pomaže Turistička zajednica grada Luxembourgga, kao i muzeji koji organizacijom radionica, događaja i izložbi omogućavaju kako građanima tako turistima da stave očuvane dijelove utvrde u povijesni i kulturni kontekst.

Među muzejima koji se bave različitim aspektima povijesti utvrde glavnu ulogu ima *Musée Dräi Eechelen* posvećen utvrdi i njezinom utjecaju na razvoj grada Luxembourgga i život njegovih građana⁴⁰, a koji je poznat i kao Fort Thüngen prema nazivu dijela utvrde koji se prije tamo nalazio i koji je posebno u tu svrhu rekonstruiran (v. slike 20. – 23.). Utvrdom se bave još i Nacionalni muzej za povijest i umjetnost, odnosno *Musée National d'Histoire et d'Art*, kao i Povijesni muzej grada Luxembourgga, to jest *Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg*, koji se brinu za podizanje razine svijesti javnosti o kulturnom i povijesnom bogatstvu koje predstavlja ovaj povijesni spomenik. Među nevladinim organizacijama koje se bave istraživanjem, organizacijom stručnih vodstava i zaštitom ovog sklopa vrijedi spomenuti

---

³⁶ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> , str. 3., stavak 12. (15.6.2015.)

³⁷ Loi du 25 juin 2004 portant réorganisation des instituts culturels de l'Etat i <http://eli.legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2004/06/25/n7> (15.6.2015.)

³⁸ <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/1983/0112/a112.pdf> , str. 9 (16.5.2015.)

³⁹ Loi du 25 juin 2004 portant réorganisation des instituts culturels de l'Etat, članak 16. <http://eli.legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2004/06/25/n7> (15.6.2015.)

⁴⁰ <http://whc.unesco.org/en/list/699> (15.6.2015.)

udругu prijatelja utvrde i povjesničara u Luxembourggu *Frënn vun der Festungsgeschicht Lëtzebuerg*⁴¹.

U slučaju da su potrebni veći zahvati na lokalitetu koji je zaštićen kao svjetska kulturna baština, zemlja stranka Konvencije o zaštiti svjetske baštine obvezna je obratiti se sa svojim projektnim planom Odboru za svjetsku baštinu⁴² koji daje svoje preporuke i odobrenje odnosno zabranu interveniranja. Tom je obvezom obuhvaćeno djelovanje ne samo u području koje je službeno upisano u popis svjetske baštine univerzalne vrijednosti nego i u području tzv. *tampon zone* (v. sliku 6.). Tampon zona (engl. *buffer zone*) služi kao zaštitna mjera i okružuje područje pod zaštitom UNESCO-a. Ovo jasno određeno područje nije dio zaštićene baštine no o svakoj intervenciji u tom zadanom području ipak je potrebno izvijestiti prethodno spomenuti Odbor⁴³. Tako je početkom 2001. godine luksemburško Ministarstvo kulture obavijestilo Tajništvo Odbora za svjetsku baštinu (engl. *Secretariat of the World Heritage Committee*) kao i UNESCO-ov Centar za svjetsku baštinu (engl. *World Heritage Centre – WHC*) o planu izgradnje Pravosudnog centra na Plateau du Saint-Esprit u gradu Luxembourggu. Od UNESCO-a je zatražen savjet u pogledu predloženog plana te je u suradnji s ICOMOS-om u Luxembourg poslana misija s dva stručnjaka kako bi procijenili stanje na terenu. Zaključak tog stručnog povjerenstva bio je da, iako Plateau du Saint-Esprit nije dio lokaliteta koji je pod zaštitom UNESCO-a, ipak je dio tampon zone te se na tom području treba postupati s jednakom pažnjom kao i na području samog UNESCO-ovog lokaliteta (v. slike 6. i 7.). Iz tog razloga predloženo je napuštanje pripremljenog projekta izgradnje te pronalazak alternativne lokacije za planirani Pravosudni centar⁴⁴. Godinu dana kasnije u idućem se izvješću navodi da je Odbor za svjetsku baštinu dobio od Luksemburga kao države stranke izvješće u pogledu spornog projekta na kojem su izvršene prilagodbe nakon kojih više nije bilo osnove za prigovor u odnosu na (ne)poštovanje Konvencije⁴⁵. Ovaj je slučaj primjer međunarodne suradnje koja je nužna kako bi se ispunio uvjet iz članka 6. stavka 1. Konvencije, odnosno članka 15. Općih smjernica koji glasi:

---

⁴¹ http://ffgl.lu/forteresse/fr_index.html (15.6.2015.)

⁴² <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> Glava VII. Izvješća, članak 29., str. 13. (15.6.2015.)

⁴³ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> članak 107., str.26 (15.6.2015.)

⁴⁴ <http://whc.unesco.org/en/soc/2540> (15.6.2015.)

⁴⁵ <http://whc.unesco.org/en/soc/2628> (15.6.2015.)

„Uz puno poštovanje suverenosti država na čijim se državnim područjima nalazi kulturna i prirodna baština, države stranke Konvencije priznaju zajednički interes međunarodne zajednice u pogledu suradnje u svrhu zaštite spomenute baštine.“⁴⁶

Zajednički interes međunarodne zajednice potrebno je uzeti u obzir prilikom djelovanja na lokalitetu kako bi se izbjeglo nepotrebno narušavanje integriteta lokaliteta odnosno kako bi se onemogućilo provođenje mjera koje bi otežale uspješnu zaštitu svjetske kulturne baštine⁴⁷. Specifični aspekt međunarodne zaštite predstavlja financiranje koje država stranka može primiti od UNESCO-a. Konvencijom je uspostavljen *Fond za svjetsku baštinu*⁴⁸ u sklopu kojeg je moguće dobiti međunarodnu pomoć (engl. *International Assistance*) koja se većinom koristi za pripremu, ažuriranje i usklađivanje Pripremnoga popisa spomenika i lokaliteta čiji bi upis na popis zaštićene svjetske baštine države stranke mogle zatražiti (engl. *Tentative List*)⁴⁹, usavršavanje osoblja koje se bavi radom na zaštićenom lokalitetom, provedbu istraživanja lokaliteta⁵⁰, osmišljavanje i provedbu obrazovnih programa za povećavanje razine osviještenosti građana o vrijednostima zaštićene baštine i njihovo promicanje⁵¹ i tako dalje. Zahtjeve država članica za dodjelu međunarodne pomoći preispituju savjetodavna tijela Odbora za svjetsku baštinu (ICCROM, ICOMOS i IUCN). Prema dva izvješća o stanju očuvanosti iz 2001. i 2002. (engl. *State of Conservation – SOC*) vidljivo je da za očuvanje utvrde i aktivnosti povezane s istraživanjem i podizanjem razine svijesti iz Fonda za svjetsku baštinu Luksemburgu nisu dodijeljena nikakva sredstva u okviru međunarodne pomoći⁵². Istome svjedoči i posljednje izvješće u okviru periodičkog izvještavanja (engl. *Periodic Reporting*) koje je sastavilo luksemburško Nacionalno povjerenstvo za UNESCO pod vodstvom glavnog tajnika g. Alexa Langinija. Analiza izvješća iz drugog kruga periodičkog izvješćivanja nalazi se u poglavlju o popisu svjetske baštine UNESCO-a.

---

⁴⁶ <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>, članak 6., izvorni tekst: „While fully respecting the sovereignty of the States on whose territory the cultural and natural heritage is situated, States Parties to the Convention recognize the collective interest of the international community to cooperate in the protection of this heritage.“ (15.6.2015.)

⁴⁷ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf>, str. 3 (15.6.2015.)

⁴⁸ <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> glava IV., str. 8-11 (15.6.2015.)

⁴⁹ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> članak 75., str. 20 (15.6.2015.)

⁵⁰ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> članak 216., str. 59 (15.6.2015.)

⁵¹ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> članak 218., str. 59 (15.6.2015.)

⁵² <http://whc.unesco.org/en/list/699/assistance> (15.6.2015.)

4. Ponovna valorizacija vojne utvrde u gradu Luxembourg

Kada je Ugovorom iz Londona 11. svibnja 1867. godine Luksemburg proglašen neutralnim teritorijem kako ne bi bio uvučen u politička strujanja koja su 1870. godine dovela do početka Francusko-pruskog rata, za grad Luxembourg to je značilo potpuno razoružavanje utvrde i uklanjanje svih obrambenih struktura koje su više od četiristo godina obilježavale njegov izgled i ograničavale rast njegova gradskog područja. Povlačenjem pruskog garnizona iz Luxembourg koji je 9. rujna 1867. napokon napustio grad te postupnim rušenjem utvrde koje je trajalo šesnaest godina⁵³, luksemburško je građanstvo izgubilo glavni simbol svog nacionalnog identiteta u zamjenu za konačno oslobođenje od gradskih zidina i kontinuiranog prisustva strane vojske na ograničenim prostorima grada. Među luksemburškim obrambenim zidinama broj vojnika dugo je uvelike nadmašivao broj lokalnog stanovništva te su se u tim životnim okolnostima sklapali brakovi, rasla je trgovina i razvijali su se obrti usmjereni na potrebe vojnog stanovništva grada. U gradu su se isto tako često događali sukobi budući da su se do kraja 17. stoljeća vojnici smještali u domove civilnog stanovništva, a njihov su život nije uvijek bio lak⁵⁴. Svakim novim utvrđivanjem mijenjale su se i urbane strukture i to u svrhu obrambene funkcije cijelog sklopa⁵⁵. Iako su intervencije u gradsku infrastrukturu imale svoju pozitivnu stranu u pogledu, na primjer, uređenja sustava vodoopskrbe za vojno i civilno stanovništvo⁵⁶, često su izazivale otpor građana jer je gradski prostor postupnim utvrđivanjem postajao sve zatvoreniji te je često bilo potrebno rušiti kuće što bi vodilo do prisilne selidbe stanovništva. Prema autoru Guyu Thewesu, pokušaji prilagodbe strukture grada unutar zidova nailazili su na otpor jer su građani htjeli održati najgušću naseljenost oko žarišnih točaka gradskog života odnosno oko tržnica te u okolici crkve⁵⁷. U svom najvećem opsegu utvrda je premašivala granice samoga grada te znatno ograničavala kako kretanje stanovništva, tako i trgovinu izvan same utvrde. Zbog toga je većina trgovine bila usmjerena na vojsku unutar zidina pa je građanstvo, nakon Londonske konferencije, isprva prosvjedovalo zbog gubitka znatnog izvora prihoda te se gospodarstvo grada Luxembourg moralo preusmjeriti na drugu

---

⁵³ SAVIN, 2007.:48

⁵⁴ THEWES, 2011.:793

⁵⁵ THEWES, 2011.:787

⁵⁶ THEWES, 2011.:796

⁵⁷ THEWES, 2011.:791

djelatnost⁵⁸. Prirodno bogatstvo u obliku rudača željeza i čelika tako je omogućilo razvoj luksemburške industrije i nužno preusmjeravanje aktivnosti s trgovine na djelatnosti povezane s industrijom.

Rušenjem utvrđenja omogućen je planski rast grada i izgradnja novih kvartova, probijanje prometnica te izgradnja parkova koji još uvijek čine zeleni pojas oko povijesnog centra grada (v. sliku 10.). Budući da je postupak rušenja utvrde zbog njezina opsega predstavljao znatan financijski trošak, sredstva za građevinske radove rušenja nadoknađivala su se prodajom materijala i posjeda. Te su materijale građani koristili za izgradnju novih zgrada, a stanovništvo iz okolnih manjih gradova i sela dolazilo je u Luxembourg opskrbiti se spomenutim građevnim materijalima. Među materijalima koji su se prodavali ili reciklirali u izgradnji novih građevina bili su drvena građa, kamen i željezo⁵⁹. Za zaštitu spomenika to znači da nije moguće ući u trag svim dijelovima utvrde te su samo pojedini dijelovi očuvani budući da je prodani materijal uglavnom služio za izgradnju kuća i seoskih imanja. Očuvani su većinom jarci i obrambene strukture koji su sravnjivanjem cijelog sklopa bili zatrpani te tako spašeni od uništenja (v. slike 24. – 27.).

Prvi korak prema isticanju i svojevrsnoj zaštiti sačuvanih dijelova utvrde koji su sve više nestajali poduzeo je luksemburški državni arhitekt Charles Arendt u razdoblju između 1858. i 1898. godine. Primjer je njegova rada obnova tornja koji je bio dio utvrde na stijeni Bock izgrađene za vrijeme Vaubana. Toranj koji se popularno naziva Šuplji zub odnosno na luksemburškom *Huelen Zant* pretvoren je u ruševinu (v. sliku 18.) kako bi promatrača podsjećao na srednjovjekovnu utvrdu uz živopisni dojam starine⁶⁰. Neki od bastiona i tornjeva preživjeli su odvojeno od razorenih zidina te ih se koristilo u druge svrhe. Rad na obnovi provela je na skromnoj razini Uprava za mostove i ceste (fra. *Administration des Ponts et Chaussées*) na preživjelim zidinama te je 1963. godine, povodom proslave tisuću godina od osnutka prve utvrde Povijesni muzej grada Luxembourg (fra. *Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg*) proveo iskapanja na Bocku i surađivao s drugim službama na osmišljavanju primjerenog predstavljanja dijela ovog značajnog lokaliteta. Neki radovi provedeni su tijekom gospodarske krize u razdoblju od 1989. do 1983. godine na Fort Thüngen (građevina također

---

⁵⁸ THEWES, 2011.:801

⁵⁹ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf (15.6.2015.)

⁶⁰ PÉPORTÉ, 2011.:35-37

poznata i kao Tri žira odnosno fra. *Les Trois Glands*)⁶¹ te je općina Luxembourg odgovorna za rad proveden na pješačkom mostu Stierchen u Grundu (v. sliku 29.) koji je danas dio turističke šetnje Wenzel.

Kada je Vijeće Europe pokrenulo kampanju „Budućnost za našu prošlost“ 1981. godine, nakon čega je slijedila kampanja „Renaissance de la Cité“ 1983. godine, Ministarstvo kulture je u bliskoj suradnji s gradom Luxembourg financiralo obnovu određenog broja javnih građevina. Tek je nakon promjene vlade 1989. godine cijeli utvrđeni lokalitet grada Luxembourg došao pod nadzor Službe za nacionalne lokalitete i spomenike odnosno *Le Service des sites et monuments nationaux* na francuskom jeziku. Odmah je započeta dvogodišnja kampanja koja je uključivala istraživanje i odabrana iskapanja čime se pružila osnova za velike projekte obnove, konsolidacije i rekonstrukcije koji su započeli 1991. godine kada je Luxembourg bio nominiran za Europski grad kulture 1995. te su dana na raspolaganje znatna sredstva za rad. Veliki projekt obnove bio je predodređen za opatiju Neumünster Abbey. Prostor opatije razvijen je u kulturno središte s hostelima, prostorijama za konferencije te dvoranama za umjetničke performanse i izložbe (v. sliku 29.). Obližnja zgrada bivše bolnice Saint Jean odnosno *Hospice Saint-Jean* obnovljena je te se od 1995. godine u njoj nalazi Nacionalni prirodoslovni muzej, *Musée national d'histoire naturelle*⁶². Ubrzo su započeti radovi obnove i rehabilitacije i na barakama na Rhamu (v. sliku 28.).

Uprava za javne građevine u suradnji sa Službom za nacionalne lokalitete i spomenike te drugim državnim agencijama sastavila je dva petogodišnja plana nakon čega je slijedila obnova velike većine građevina u povijesnim dijelovima grada do kraja stoljeća⁶³.

4. 1. Vojna utvrda u suvremeno doba – projekti i intervencije

Izvrstan primjer ulaganja u razvoj popratnih sadržaja te rada na predstavljanju povijesti utvrde, njezine kulturne važnosti i zanimljivog vizualnog identiteta jest obnovljeni dio utvrde pod nazivom Fort Thüngen. Fort Thüngen dio je vojne utvrde u Luxembourgu koji se nalazi na dijelu Grünwälder gradskog područja Kirchberg. To su utvrđenje izgradili Austrijanci

---

⁶¹ REUTER, 2006.:

⁶² <http://www.mnhn.lu/#> (15.6.2015.)

⁶³ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf str. 49 (15.6.2015.)

1732. godine i dovršili Prusi 1837. godine⁶⁴ te obnovljeno predstavlja primjer uspješne rekonstrukcije i prenamjene vojne građevine (v. slike 20. – 23). Nakon što su otkriveni sačuvani temelji ove utvrde ona je ponovno izgrađena i sada se u njoj nalazi muzej posvećen cijelom sklopu utvrđenja pod nazivom *Musée Dräi Eechelen* (v. sliku 21.) u kojem su na području sačuvanih kazamata i izgrađenih galerija izložene slike, ilustracije, povijesne karte i dokumenti koji prikazuju povijest izgradnje utvrde⁶⁵. U samoj rekonstrukciji korištene su smjernice međunarodnih konvencija kako se ne bi izgubili značajni dijelovi postojećeg tkiva građevine⁶⁶ te je korišten kamen koji je bojom odgovarao očuvanim dijelovima građevine⁶⁷, što je omogućilo cjelovitost izgleda (v. sliku 20.).

Odmah pokraj Muzeja Dräi Eechelen nalazi se još jedan muzej i to Muzej moderne umjetnosti odnosno *Musée d'Art Moderne Grand-Duc Jean*⁶⁸ (MUDAM) koji je projektirao poznati arhitekt Ieoh Ming Pei. Prilikom izgradnje nove i moderne građevine MUDAM-a posebnu je pažnju bilo potrebno posvetiti preostalim dijelovima utvrde. Takozvano uklanjanje odnosno odvajanje povijesnih zidina provedeno je kako bi se mogao izvesti projekt I. M. Peia koji je za ovu građevinu predvidio kombinaciju betona, vapnenca, stakla i nehrđajućeg čelika⁶⁹. Ovaj projekt izvrstan je primjer dijaloga koji je bio potreban kako bi se očuvao povijesni značaj utvrde Fort Thüngen (v. sliku 23.) jer je prvotni projekt predviđao velike intervencije na preostalim dijelovima zidova same utvrde te modernu arhitekturu koja bi nastala završetkom tog projekta. Na taj prvotni projekt reagirali su i javnost i stručne službe za zaštitu spomenika te su zajedničkim naporima uspjeli spriječiti njegovu provedbu. To je dovelo do razvoja novog projekta u kojem su očuvani dijelovi utvrde uklopljeni u izgradnju zasebnog muzeja posvećenog samoj utvrdi te je planirani muzej moderne umjetnosti oblikovan kao zasebna jedinica.

Kako bi predstavile ostale očuvane dijelove utvrde, Služba za nacionalne lokalitete i spomenike i Turistička zajednica grada Luxembourg osmislile su turističke šetnje koje turisti mogu prolaziti ili sami ili s turističkim vodičima uz novčanu naknadu. Među osmišljenim šetnjama koje uključuju šetnju gradskim parkovima i vrtovima, šetnju stopama Johanna

---

⁶⁴ CALTEAUX, 2006.:230

⁶⁵ www.m3e.lu (15.6.2015.)

⁶⁶ CALTEAUX, 2006.:230

⁶⁷ REUTER, 2006.:215

⁶⁸ <http://www.mudam.lu/en/le-musee/> (15.6.2015.)

⁶⁹ REUTER, 2006.:215

Wolfganga von Goethea, obilazak povijesnih lokacija povezanih s Drugim svjetskim ratom⁷⁰ nalaze se i dvije ključne šetnje koje se zovu „Kružna šetnja Vauban“ (engl. *The Vauban Circular Walk*⁷¹) i „Kružna šetnja Wenzel“ (engl. *Wenzel Circular Walk*⁷²) u sklopu kojih su predstavljene sačuvani dijelovi utvrde iz različitih faza izgradnje. U popratnim materijalima koji su objavljeni u izdanju Turističke zajednice i koji su dostupni u njihovom uredu u središtu grada Luxembourg te u elektroničkom obliku na njihovoj internetskoj stranici⁷³ ukratko je objašnjen značaj odabranih lokaliteta šetnjom povezanih u cjelinu. Ovim projektima osvještava se i obrazuje javnost o povijesti Luxembourg, izgradnji nacionalnog identiteta i očuvanju povijesnih spomenika. Dijelovi utvrde koji su očuvani predstavljene su oznakama koji prate predložene putanje iz spomenutih turističkih brošura te su popraćeni informativnim pločama na kojima se nalaze tlocrti i povijesni prikazi određenih dijelova utvrde (v. slike 22. i 32.). Opisi koji se nalaze na pločama su na njemačkom i francuskom jeziku te iznenađuje nedostatak teksta na engleskom koji bi povećao razumljivost pojašnjenja. Jezični odabir ukazuje na to da je ciljna skupina na koju je prezentacija povijesnih građevina usmjerena zapravo ograničena na lokalno stanovništvo koje spomenute jezike usvaja tijekom svog osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja (oba jezika su uz luksemburški službeni jezici države Luksemburg⁷⁴) te turistima iz pograničnih država (Belgija, Francuska, Njemačka). Obje su šetnje informativne i obrazovne naravi te služe kao primjer aktivnosti usmjerene na povećanje zastupljenosti povijesnog karaktera Luxembourg u modernoj percepciji grada.

Kružna šetnja Vauban (engl. *The Vauban Circular Walk*) povezuje dijelove utvrde koje je dao ili izgraditi ili rekonstruirati vojni arhitekt Sebastien Le Prestre de Vauban između 1685. i 1688. godine. Obilazak započinje na uzvisini Bock koja je početna točka izgradnje cijelog sklopa utvrde Luxembourg⁷⁵, nastavlja se preko trga Vieux Marché-aux-Poissons (hrv. *Stara riblja tržnica*) te izlazi iz srednjovjekovnog zaštitnog prstena prolaskom kroz vrata Trois Tours (hrv. *Tri tornja*). Put se spušta u predio grada Luxembourg koji se zove Pfaffenthal i u kojem se nalaze masivni i dobro očuvani Tornjevi Vauban, dva tornja koja su omogućila

---

⁷⁰ <http://www.lcto.lu/en/discover/tours-on-request> (15.6.2015.)

⁷¹ LCTO: brošura Vauban Circular Walk

⁷² LCTO: brošura Wenzel Circular Walk

⁷³ <http://www.lcto.lu/en/download-center> (15.6.2015.)

⁷⁴ <http://www.statistiques.public.lu/catalogue-publications/luxembourg-en-chiffres/luxembourg-figures.pdf> str. 5 (15.6.2015.)

⁷⁵ LCTO: brošura Vauban Circular Walk, str. 3.

ojačavanje vojne fronte u toj dolini i koje povezuje uzak most (v. slike 32. i 33.). Nastavak šetnje vodi do utvrde Fort Niedergrünewald koju je izgradio Vauban u razdoblju od 1684. do 1685. godine na gradskom području Kirchberg od koje je sačuvan samo lijevi bastion, te potom prema utvrdi Fort Obergrünewald. Prolazak kroz ostatke Fort Obergrünewald koji su pretvoreni u park (v. slike 24. – 27.) vodi do Fort Thüngen, utvrde koja je prilikom razoružavanja Luxembourg bila zakopana te su njezini temelji otkriveni za vrijeme iskapanja temelja novog muzeja moderne umjetnosti. Danas je utvrda Fort Thüngen ponovno izgrađena i u njoj se nalazi ranije spomenuti Muzej *Dräi Eechelen* (v. sliku 21.) u kojem je predstavljena povijest utvrde u Luxembourgu. S ruba Kirchberga put se vraća prema dolini rijeke Alzette te podnožju uzvisine Bock gdje je započeo ovaj obilazak⁷⁶.

Kružna šetnja Wenzel (engl. *Wenzel Circular Walk*) predstavlja povijest grada Luxembourg u rasponu do tisuću godina, s posebnim naglaskom na građevine uvrštene na popis svjetske baštine UNESCO-a. Ime je dobila po jednom od luksemburških vojvoda koji se zvao Vjenceslav II. i koji je vladao između 1383. i 1419. godine. Za vrijeme njegove vladavine izgrađen je treći zaštitni zid pod nazivom Zid Wenzel (v. sliku 28.). Obilazak također započinje na uzvisini Bock s koje se kreće preko mosta (engl. *Castle bridge* – v. sliku 15.) koji povezuje središte grada odnosno povijesni centar s uzvisinom Bock. Šetnja se nastavlja uz Chemin de la Corniche, obrambene zidine koje su izgradili Španjolci u 17. stoljeću te koje je Vauban kasnije dodatno utvrdio. Šetnja prolazi pored utvrđenih vrata Grundberg odnosno Grund postupno se spuštajući prema dolini, nastavlja se usporedno s Chemin de la Corniche te prelazi pješački most Stierchen koji povezuje dvije obale rijeke Alzette. Prelaskom Stierchena dolazi se do početka zida Wenzel odnosno do prvih ostataka obrambenih jaraka koji su ga okruživali. Šetnja prelazi kraj unutarnjeg dvorišta bivše opatije Neumünster Abbey (v. sliku 29.) gdje se nekada nalazio benediktinski samostan koji je prvo bio pretvoren u zatvor a potom u vojnu bolnicu. Danas se tu održava bogat društveni život grada Luxembourg uz mnoštvo kulturnih događaja. Stubištem se šetnja uspinje do Drugih vrata Trier na putu do uzvisine Plateau du Rham. Obilazak vodi kraj tornja Jacob (v. slike 30. i 31.) koji se prije nazivao *Dinselpuert* odnosno Stara vrata Trier te se nakon obilaska ove građevine u sklopu zida Wenzel šetnja vraća prema Plateau du Rham na kojem su u 17. stoljeću podignute vojne barake u kojima se danas nalazi starački dom (v. sliku 28.). Rijeku Alzette ponovno se prelazi

---

⁷⁶ LCTO: brošura Vauban Circular Walk

preko mosta Maierchen te se vraća natrag u dolinu Grund⁷⁷. Šetnju se može pratiti uz pomoć oznaka na tlu u obliku kružnih metalnih ploča sa slikom krune koja predstavlja slovo W (Wenzel)⁷⁸.

Za vrijeme izgradnje modernog parkirališta na Avenue Monterey u središtu grada otkriven je još jedan dio utvrde koji je bio zakopan prilikom razoružavanja Luxembourg. Iskapanjem podzemne garaže otkrivena je reduta Lambert. Danas je taj predio uređen i spomenuto je parkiralište prostorno prilagođeno kako se ne bi uništilo područje redute. Taj dio sklopa utvrde vidljiv je s razine ulice te prikazuje strukturu građevine koja je bila dio pojasa zaštitnih zidina.

U Muzeju *Dräi Eechelen*, osim organiziranih obilazaka samog muzeja te okolnih dijelova zaštitnog obruča utvrde pod nazivom Fort Obergrünwald (v. slike 21., 24. – 27.), osmišljen je i projekt obrazovne prirode usmjeren na osvještavanje školaraca u dobi do četrnaest godina o važnosti, veličini i razvoju utvrde pomoću besplatnih radionica u sklopu kojih se može posjetiti virtualni svijet utvrde u Luxembourg. U računalnom programu prikazan je Luxembourg 1867. godine, odnosno netom prije rušenja utvrde kada je ona zapravo bila u svom najvećem opsegu (v. sliku 2.). Posjetitelji mogu preuzeti lik vojnika te istraživati područje opasano zidinama. Ova virtualna rekonstrukcija povijesno je točna te su svi detalji preuzeti iz dostupnih povijesnih dokumenata kako bi se osigurala autentičnost prikaza. Svrha je ove virtualne šetnje smještanje posjetitelja u atmosferu 19. stoljeća i doživljaj utvrde u njenom punom sjaju. Autor ovog projekta je umjetnik Pit Vinandy te spomenuti projekt predstavlja primjer uspješne uporabe modernih tehnologija u prikazivanju povijesnih razdoblja u svrhu njihovog približavanja mlađim generacijama⁷⁹.

Još jedan značajni dio utvrde koji je nakon rušenja utvrđenog sklopa u gradu Luxembourg i dalje ispunjavao svoju prvobitnu namjenu skloništa dijelovi su složenog labirinta kazamata

Slika 4: Kružna metalna ploča sa slikom krune i natpisom Wenzel koja služi kao oznaka Kružne šetnje Wenzel, osobna fotografija, 26.4.2015.

---

⁷⁷ LCTO: brošura Wenzel Circular Walk

⁷⁸<https://www.wort.lu/en/lifestyle/explore-1-000-years-of-luxembourg-history-with-the-wenzel-walk-4f60c815e4b047833b93ca29> (15.6.2015.)

⁷⁹ <http://www.m3e.public.lu/pictures/Second-Life-M3E-PDF.pdf> (15.6.2015.)

odnosno podzemnih tunela (v. slike 13. – 19.). Prvi podzemni tuneli izgrađeni su 1644. godine za vrijeme vladavine španjolskih Habsburgovaca te ih se proširivalo i za vrijeme obnove utvrde pod vodstvom francuskog vojnog graditelja Vaubana, kao i za vrijeme austrijske vladavine. Za vrijeme postojanja utvrde kilometri podzemnih tunela služili su kao vojno skrovište, skladište te sklop komunikacijskih kanala koji su omogućavali brzo premještanje vojnih postrojbi s jedne na drugu frontu. Rušenjem utvrde veliki je dio tih podzemnih putova bio zatrpan pa su kazamati svedeni na svega sedamnaest kilometara podzemnih tunela. Pojedini odvojci tunela ipak su ostali sačuvani jer ih nije bilo moguće u potpunosti uništiti budući da bi to uzrokovalo urušavanje velikog dijela gradskog središta. Ti očuvani dijelovi poslužili su za vrijeme Drugog svjetskog rata kao skrovište građana Luxembourgaca koji su se pokušavali sakriti od zračnih napada na grad⁸⁰. Za vrijeme nacističke prevlasti od Luksemburžana se očekivalo da se odreknu svih aspekata francuske kulture⁸¹ koje su tijekom

Slika 5: zgrada u središtu grada Luxembourgaca s ispisanom verzijom nacionalne krilatice koja glasi „Mir wëlle (wölle) bleiwe, wat mir sinn“

povijesti integrirali u svoje postojanje te da se deklariraju kao Nijemci. Pod tim se pritiskom dodatno razvio osjećaj nacionalne pripadnosti i jedinstvenog identiteta pa je tako poznata luksemburška krilatica „Mir wëlle (wölle) bleiwe, wat mir sinn“ (hr. *Želimo ostati ono što jesmo*) tada ojačala kao simbol luksemburškog ponosa⁸². Preživjeli dijelovi podzemnih tunela danas su uvršteni u turističku ponudu grada Luxembourgaca. Kazamati su od 1933. godine dostupni javnosti na dvije lokacije. Prvi niz podzemnih tunela koji se može posjetiti izgradili su španjolski inženjeri 1644. godine i nalazi se ispod današnjeg trga Place de la Constitution odnosno bivšeg bastiona Beck te se tijekom obilaska kazamati spuštaju u dolinu Pétrusse (engl. *Casemates of Pétrusse*)⁸³.

⁸⁰ REID, 2005.: 115

⁸¹ NEWCOMER, 1995.: 239

⁸² STÖLB, 2008.:29

⁸³ Luxembourg City Tourist Office (2012.) *The Casemates* brošura.

Drugi sklop podzemnih tunela nalazi se u stijeni Bock (engl. *Bock-Casemates*) i izgradili su ga 1745. godine austrijski inženjeri. Vijugavi tuneli s probijenim zidovima omogućavaju posjetiteljima pogled na unutarnje dvorište opatije Neumünster Abbey (v. slike 12. i 29.), te dijelove Vjenceslavovog zida s jedne strane te na Fort Obergrünwald na uzvisini i na gradsko područje Pfaffenthal u dolini rijeke Alzette na drugoj strani. Zajedno s ranije spomenutim turističkim šetnjama i preživjelim utvrđenjima omogućuju posjetiteljima da se lakše užive u osjećaj prožetosti gradskog života tim obrambenim strukturama.

5. Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a i vojna utvrda u gradu Luxembourggu

Luksemburg je 1. listopada 1993. predložio staru gradsku jezgru grada Luxembourgga i preživjele dijelove utvrde Luxembourg za uvrštenje na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Prema procjeni ICOMOS-a, savjetodavnog tijela svjetske organizacije UNESCO, objavljenoj u studenome 1994., grad Luxembourg i predložena područja ispunili su uvjete za uvrštavanje u Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a te su iste godine službeno uvedeni na popis.

U tom izvješću nalazi se kratka povijest grada Luxembourgga, opis faza izgradnje same utvrde te razrada tri gradska područja u Luxembourggu predložena za uključenje u Popis svjetske kulturne baštine. Lokaliteti koje se kandidira za upisivanje u svjetski popis kulturne baštine UNESCO-a moraju imati izvanrednu univerzalnu vrijednost te moraju zadovoljiti barem jedan od deset mogućih uvjeta odabira. Spomenuti uvjeti utvrđeni su Općim smjernicama za provedbu Konvencije o zaštiti svjetske kulturne baštine⁸⁴ te od deset uvjeta njih se šest odnosi na kulturni aspekt baštine. Sklop starog grada Luxembourgga i luksemburške utvrde zadovoljava kriterij (iv) koji glasi:

„77. Odbor smatra da dobro posjeduje istaknutu univerzalnu vrijednost (...) ako predmetno dobro zadovoljava jedan od sljedećih kriterija, ili više njih. Dobra predložena za upis su stoga:

(...)

(iv) izvanredni primjer vrste građevine, arhitektonske ili tehnološke cjeline ili krajolika koji prikazuje značajan period ljudske povijesti, ili više njih;“

U sklopu izvješća o nominaciji utvrde u Luxembourggu i starog gradskog centra, navodi se kao zaključak cijelog izvješća preporuka ICOMOS-a iz listopada 1994. godine⁸⁵ koja glasi:

---

⁸⁴ <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> , str. 20., stavak 77. (15.6.2015.), izvorni tekst:

„77. The Committee considers a property as having Outstanding Universal Value (...) if the property meets one or more of the following criteria. Nominated properties shall therefore:

(...)

(iv) be an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history;“

⁸⁵ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf , str. 6 (pdf), str. 50 (tekst) (15.6.2015.),

izvorni tekst: „Recommendation That this property be inscribed on the World Heritage List on the basis of criterion iv: Criterion iv The fortress-city of Luxembourg played a significant role in European history for several centuries. It preserves major remains of its impressive fortifications and its old quarters, in an exceptional natural setting.,,

„Preporuka

Da se ovo dobro uvrsti na Popis svjetske baštine na temelju kriterija iv:

Kriterij iv Grad-utvrda u Luxembourggu nekoliko je stoljeća imala značajnu ulogu u europskoj povijesti. Očuvala je znatne ostatke svojih impresivnih utvrđenja, kao i svoje stare četvrti i to u iznimnom prirodnom okruženju.,,

ICOMOS je svoju preporuku za upisivanje utvrde na UNESCO-ov popis na temelju kriterija (iv) obrazložio tako što je naveo da utvrda Luxembourg zadovoljava spomenuti uvjet budući da je nekoliko stoljeća imala značajnu ulogu u europskoj povijesti uz napomenu da su očuvana impresivna utvrđenja kao i stare gradske četvrti i to u iznimnom prirodnom okruženju.

5. 1. Područja grada Luxembourgga predložena za upisivanje u popis

Prvo područje u gradu Luxembourggu predloženo za uključivanje u popis svjetske kulturne baštine jest područje starog grada Luxembourgga. To područje obuhvaća sljedeća mjesta:

- Rocher du Bock (v. slike 11. i 12.)
- Rue de la Fossé
- Place de Clairefontaine
- Rue du Saint-Esprit
- Chemin de la Corniche
- Boulevard Victor Thorn
- Rue du Nord
- dio Côte d'Eich

Navedeni dijelovi smatraju se kolijevkom grada Luxembourgga te se to područje proteže do stijene Bock prema zapadu te uključuje naselje Lucilinburhuc koje je krajem 12. stoljeća bilo zaštićeno obrambenim zidom.

Prilikom provedbe arheoloških iskopavanja 1992. na području stjenovitog područja Rocher du Bock pronađeni su ostaci prvobitnog dvorca a sama stijena Bock u sebi skriva labirint kazamata (v. slike 13. – 19.), odnosno podzemnih tunela, iz 17. i 18. stoljeća koji je sa svojih otprilike 1100 m² površine najveći primjer sačuvanih podzemnih fortifikacija u

Luksemburgu⁸⁶. Na predloženom području nalazi se i crkva Saint-Michel koja potječe iz 10. stoljeća kada je služila kao kapelica u dvorcu grofa Siegfrieda.

Glavna tržnica u srednjem vijeku, takozvana riblja tržnica ili Marché-ax-Poissons također je dio ovog većeg područja a značajna je kao prvi otvoreni prostor u gradu koji je služio trgovini.

Današnja Grand Ducal Palace ili Velika vojvodska palača nalazi se na prostoru na kojem je stajala prva javna zgrada koju je dala izgraditi grofica Ermesinde u 1224. te gradska vijećnica koju je naručio guverner Pierre Ernst de Mansfeld te koju je između 1572. i 1574. godine izgradio Adam Roberti.

Ulica Rue Wiltheim, koja vodi u Pfaffenthal slijedi rimsku cestu za Trier. Na njoj se još uvijek na dva mjesta nalaze srednjovjekovna gradska vrata i to Altpforte i Les Trois Tours odnosno vrata Tri tornja. Ulica Rue Large, koja vodi u gradsko područje Grund, prolazi kroz gornja vrata, Helleport, koja su vjerojatno činila dio izvornog obrambenog sustava 10. stoljeća te niža vrata koja su 1632. godine izgradili Španjolci.

Chemin de la Corniche povezuje Rocher du Bock i gornji dio grada. Kuće koje se na njemu nalaze potječu iz 17. stoljeća. Na visoravni Plateau du Saint-Esprit nalazi se vojna bolnica (danas je to Nacionalni arhiv) koju su izgradili Prusi u razdoblju između 1857. i 1860. godine. Malo prema jugu nalazi se Citadelle du Saint-Esprit koja je bila jedan od ključnih elemenata obrambenog sustava koji je stvorio Vauban.

Drugo područje predloženo za Popis UNESCO-a područje je upravne vlasti te se na njemu nalazi i katedrala Notre-Dame. To područje obuhvaća:

- Glavni trg Place Gillaume II.
- dio ulice Rue Notre-Dame
- Rue de l'Ancien Athénée
- dio ulice Boulevard Roosevelt
- Plateau du Saint-Esprit

Katedrala Notre-Dame de Luxembourg bivša je isusovačka crkva na kojoj je započeto s radom 1613. godine te je posvećena 1621. godine. Primjer je nizozemske kasne gotike s renesansnim portalom i korskom pregradom. Drži se da je njezin portal remek djelo Daniela Mullera iz Freiberga. Proglašena je katedralom 1870. godine no zadržala je ulogu župne

---

⁸⁶ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf, str. 46 (15.6.2015.)

crkve. Radovi na njezinom proširenju započeti su 1935. godine, a njezini su tornjevi završeni 1937. godine. Uz katedralu se nalazi sjedište Predsjedništva Vlade (fra. *Présidence du Gouvernement*) čija je zgrada danas poznata kao Maison de Bourgogne.

Zgrada Ministarstva vanjskih poslova u Rue Notre-Dame isprva je služila kao sklonište u sklopu opatije Saint-Maximin iz Trier a te je izgrađena 1751. godine u karakterističnom stilu Luja XV. Nakon što ju je 1839. godine kupio Njemački savez u njoj nalazila vlada utvrde. Tu je zgradu 1867. godine preuzela vlada Luksemburga.

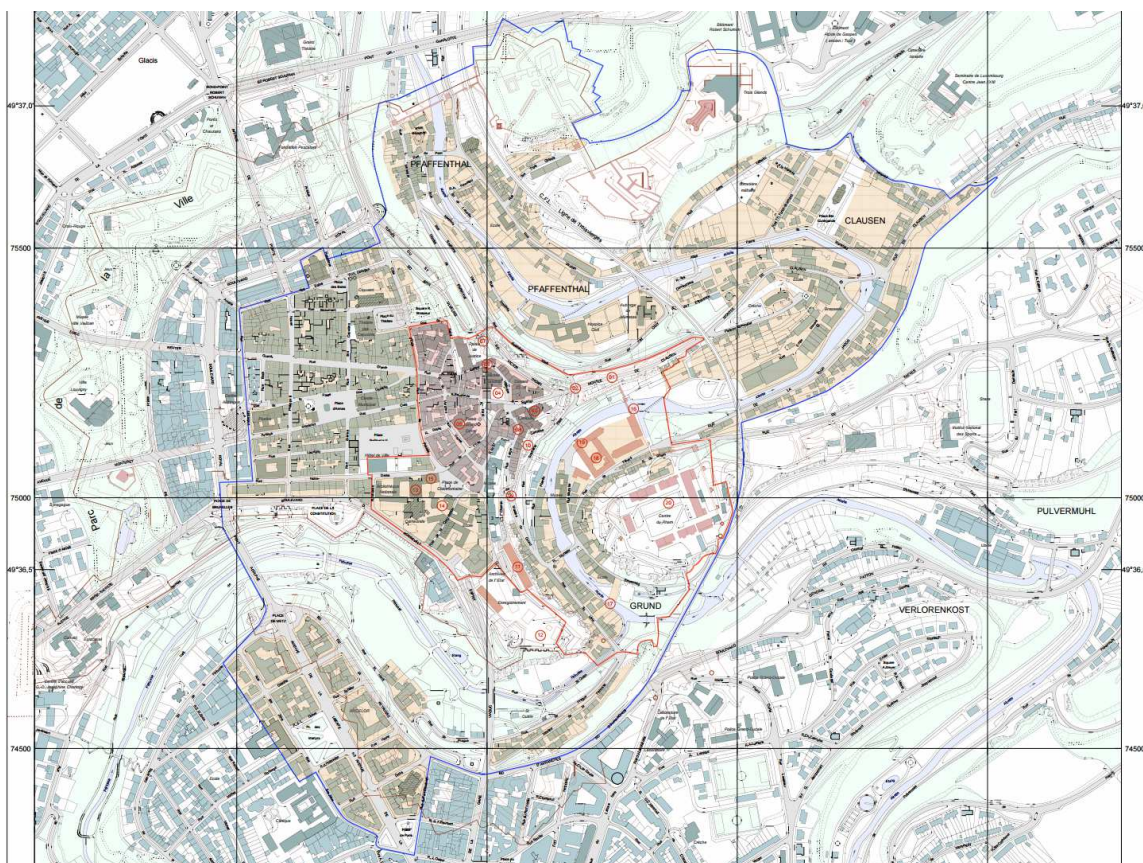
Treće područje predloženo za UNESCO-ov popis niži je dio grada odnosno gradsko područje Grund i Plateau du Rham. Ono obuhvaća sljedeće:

- Rocher du Boch (sjever)
- Vjenceslavov zid (istok) (v. slike 28. – 31.)
- Plateau du Saint-Esprit (jug)
- dio gornjeg grada (zapad)

Vjenceslavov zid odnosno Zid Wenzel bio je dio trećeg obrambenog prstena, dug 875 metara i izgrađen krajem 14. stoljeća. Ime Wenzelmauer dobio je po Vjenceslavu II. (Wenceslas ili Wenzel), luksemburškom vojvodi. Nekoliko ga se puta prilagođavalo i ojačavalo kako se poboljšala mogućnost obrane od suvremenog naoružanja (v. slike 28. – 31.).

Godine 1731. Austrijanci su u Grundu izgradili masivnu zidanu branu s nadsvođenim otvorima koje se moglo zatvoriti kako bi se spriječio prolazak vode. Ta se obrambena konstrukcija mogla iskoristiti kako bi se potopilo i dolinu rijeke Pétrusse i dolinu rijeke Alzette. Većina brane rastavljena je 1878. godine, no njezini ostaci su i dalje impresivni te omogućavaju dojmljivu panoramu grada.

Iduća dva prikaza preuzeta su sa službene karte grada koju je izradila Služba za nacionalne lokalitete i spomenike u suradnji s gradskom općinom Luxembourg i koja se nalazi na službenoj stranici UNESCO-a među dokumentima koji su ključni za lokalitet u Luksemburgu⁸⁷. Na prvom prikazu nalazi se isječak karte na kojoj su vidljive granice područja koje je UNESCO uvrstio u svoj Popis svjetske kulturne baštine (granice su označene crvenom crtom) i područje tampon zone na koju se primjenjuju iste mjere zaštite (granice označene plavom crtom).

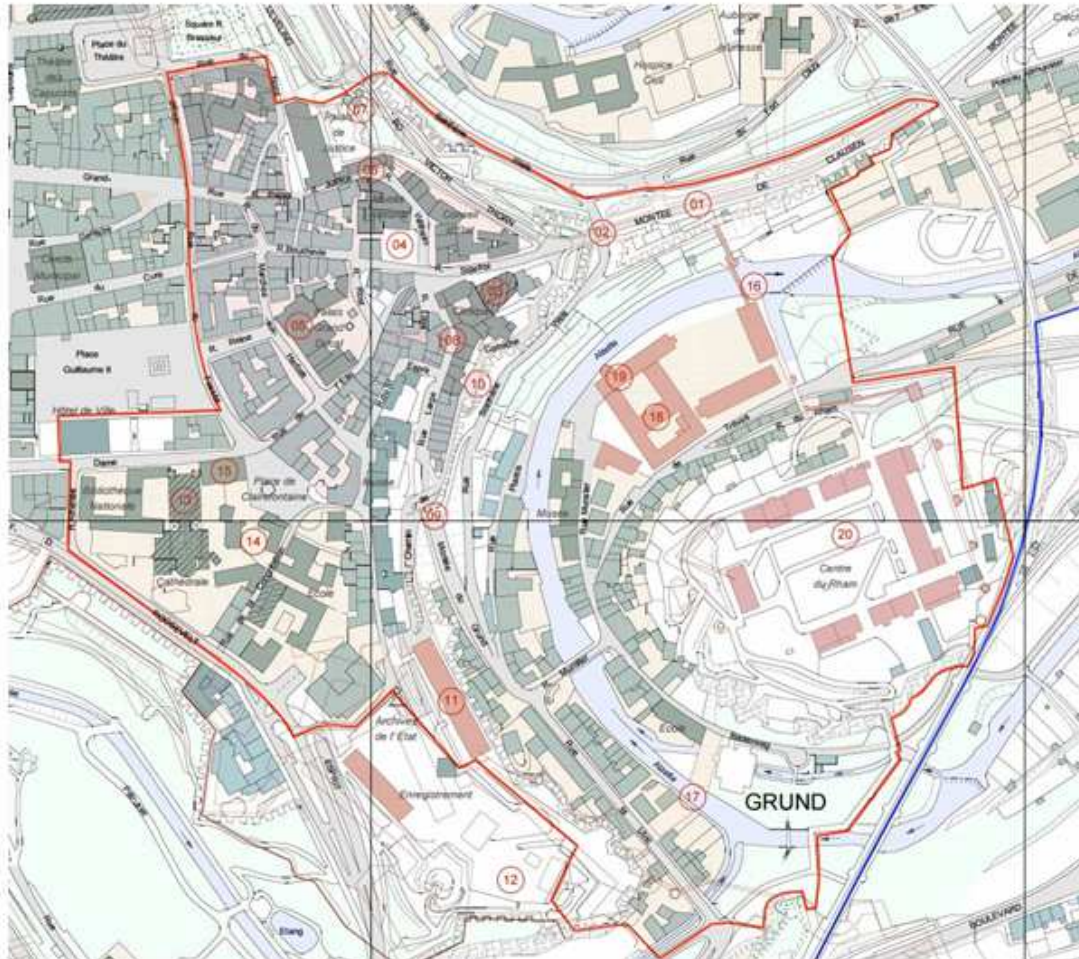

Slika 6: Isječak kartografskog prikaza grada Luxembourg i lokaliteta uvrštenog na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a, naručitelj: Služba za nacionalne lokalitete i spomenike, autor: arhitektonski studio BECKER , 2007.

---

⁸⁷ <http://whc.unesco.org/en/list/699/documents/> (15.6.2015.)

Prikaz koji slijedi sadrži područje koje je upisano na UNESCO-ov Popis na kojem su vidljivi ključni dijelovi lokaliteta označeni brojevima i opisani ranije u ovom poglavlju. Pojedini preživjeli dijelovi utvrde nalaze se izvan spomenutih granica no još uvijek su u okviru granica zaštitne tampon zone pa zbog toga podliježu istim zaštitnim mjerama.

LEGENDE - LEGEND:

LES VIEUX QUARTIERS DE LA VILLE DE LUXEMBOURG
OLD QUARTERS OF THE CITY OF LUXEMBOURG

- 01 - Rocher du Bock
- 02 - Le pont du château
- 03 - Eglise Saint-Michel
- 04 - Marché-aux-Poissons
- 05 - Palais Grand-Ducal
- 06 - Aitpforte
- 07 - Trois-Tours
- 08 - Helleport
- 09 - Porte Espagnole
- 10 - Chemin de la coriche
- 11 - Hôpital militaire
- 12 - Citadelle Saint-Esprit

LE QUARTIER DU GOUVERNEMENT ET LA CATHEDRALE NOTRE-DAME
THE QUARTER OF THE GOVERNMENT AND THE NOTRE-DAME CATHEDRAL

- 13 - Cathédrale Notre-Dame
- 14 - Présidence du Gouvernement
Maison de Bourgogne
- 15 - Ministère des Affaires Etrangères
Refuge de l'abbaye Saint-Maximin de Trèves

LA VILLE BASSE DU GRUND ET LE PLATEAU DU RHAM
THE SUBURB GRUND AND THE PLATEAU OF RHAM

- 16 - Mur de Wenceslas
- 17 - Ecluse du Grund
- 18 - Hôpital Saint-Jean
- 19 - Eglise Saint-Jean
- 20 - Centre du Rham

Slika 7: Isječak kartografskog prikaza grada Luxembourg s legendom - područje uvršteno na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a, naručitelj: Služba za nacionalne lokalitete i spomenike, autor: arhitektonski studio BECKER, 2007.

5. 2. Analiza izvješća iz 2. ciklusa periodičkog izvješćivanja za UNESCO o stanju lokaliteta

U skladu s *Konvencijom o zaštiti svjetske kulturne baštine* i *Općim smjernicama* za njezinu provedbu, države članice dužne su redovno izvještavati Odbor za svjetsku baštinu o stanju lokaliteta upisanog na Popis zaštićene kulturne baštine te analizirati određene aspekte očuvanja, unapređenja i promicanja spomenutih lokaliteta. Luxembourg je do sada prošao dva ciklusa izvješćivanja. Najnovije izvješće objavljeno je u svibnju 2014. godine⁸⁸ i u njemu luksemburško Nacionalno povjerenstvo za UNESCO pod vodstvom glavnog tajnika g. Alexa Langinija razmatra nekoliko različitih aspekata zaštite ovog primjera kulturne baštine. Osim pružanja osnovnih podataka o samom lokalitetu [ime, godina upisa na popis zaštićenih područja, kartografski prikaz (v. sliku 6.), zemljopisni podaci, podaci o upravitelju lokaliteta (engl. *Property Manager/Coordinator*)], u izvješću se analizira odnos prema statusu iznimne univerzalne vrijednosti, navode se faktori koji utječu na lokalitet, komentiraju aspekti zaštite, upravljanja i nadziranja lokaliteta (granice i tampon zona (v. slike 6. i 7.), zaštitne mjere, sustav i plan upravljanja, financijski i ljudski resursi, znanstvene studije i istraživački projekti, obrazovanje, informiranje i rad na podizanju razine svijesti, upravljanje posjetiteljima, nadziranje, identificiranje prioriteta u pogledu potreba upravljanja) te se iznose zaključci kako o stanju očuvanosti lokaliteta tako i samom statusu svjetske baštine i postupku periodičkog izvješćivanja.

Površina utvrde i zaštićenih dijelova starog grada Luxembourga odnosno baštine koja je uvrštena na Popis UNESCO-a iznosi 29,94 hektara. U svrhu primjerene zaštite spomenutog teritorija, pod zaštitom UNESCO-a nalazi se još i 108,73 hektara tampon zone koja okružuje baštinu s Popisa⁸⁹. Cjelokupno područje koje podliježe posebnim pravilima upravljanja, izgradnje i prilagodbe utvrđenima u *Općim smjernicama* iznosi 138,67 hektara. Na iznimno detaljnom kartografskom prikazu Služba za nacionalne lokalitete i spomenike (omjer 1:3000) koji je priložen izvješću prikazan je moderni plan grada, kao i opseg zaštićenog područja (v. slike 28. – 31.).

---

⁸⁸ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> (15.6.2015.)

⁸⁹ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str.1 (15.6.2015.)

U tablici u okviru točke 3.15. izvješća u kojoj se nalazi popis različitih faktora koji utječu na lokalitet prikazano je stanje svakog od faktora s obzirom na vrstu učinka (pozitivan ili negativan, trenutni ili moguć) te njegovo podrijetlo (vanjski ili unutarnji učinak). Prema njihovoj analizi jedino faktor promjene u tradicionalnim načinima života i sustavu znanja (engl. *Changes in traditional ways of life and knowledge system*) pod točkom socijalna/kulturalna uporaba baštine bilježi negativan učinak. Za ostale razmatrane faktore zabilježene su pozitivne ocjene (zanimljivi faktori koji imaju pozitivna obilježja su, na primjer, društveno vrednovanje baštine, identitet, socijalna kohezija, promjene u lokalnom stanovništvu i zajednici, učinci turizma i tako dalje).

Dodatna procjena spomenutog negativnog faktora pokazuje da je prostorni opseg tog faktora širok, vremenski opseg ima obilježje kontinuiranog trajanja, sam učinak je minimalan, odgovor uprave je srednjeg kapaciteta te je trend promjene statičan. To se može protumačiti u kontekstu promjena u kratkom, srednjem i dugom roku. Promjene i učinci određenih faktora poput učinaka turizma, učinaka prisutnosti posjetitelja, socijalne kohezije vidljivi su u kratkom i srednjem roku razmatranja. Prema informacijama iz predstavljene tablice vidljivo je da promjene u tradicionalnim načinima života i sustavu znanja zapravo postoje. Bitno je uočiti da su, kako je prethodno navedeno, učinci tog faktora odnosno povezane promjene još uvijek u tijeku (i da će stoga biti vidljive kroz dulji period razmatranja) i da je njihov teritorijalni opseg velik (za razliku od, npr. turizma koji je zapravo ograničen na samo područje lokaliteta s popisa). U ovakvim situacijama promjena je zapravo prisutna i vrijedna, ali spora.

Što se tiče zaštite, upravljanja i naziranja lokaliteta u izvješću je napomenuto da su granice samog lokaliteta te njegove tampon zone dobro poznate upravnom tijelu, ali ne i lokalnom stanovništvu, zajednicama i vlasnicima zemljišta. To nepoznavanje granica zapravo može dovesti do problema u prepoznavanju pozitivnog odnosno negativnog djelovanja u zaštićenom području. Ova problematična točka može se protumačiti u okviru prethodno spomenutog negativno ocijenjenog faktora sustava znanja i postupci koje je potrebno poduzeti su zapravo aktivnosti osvještavanja lokalnog stanovništva o opsegu zaštite spomeničke baštine pod okriljem UNESCO-a. S druge strane, prema podacima iz točke 4.3.7.⁹⁰ pripadnici lokalnih zajednica, lokalne vlasti i vlasnici zemljišta s određenim uspjehom surađuju s

---

⁹⁰ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str. 4 (15.6.2015.)

upraviteljima lokalitetom/koordinatorima svjetske baštine. U idućoj se točki također napominje da stanovnici lokalnih zajednica koji žive na području samog lokaliteta ili njegove tampon zone izravno doprinose donošenju određenih odluka u vezi s upravljanjem čija je svrha održati izvanrednu univerzalnu vrijednost zaštićenog prostora. Prema tim podacima može se zaključiti da, uzimajući u obzir složenost održavanja zaštićenog područja u kojem se još uvijek živi, nije uvijek jednostavno donositi jasne zaključke i strogo provoditi mjere u skladu s utvrđenim i pomalo idealiziranim vrijednostima prakse zaštite spomenika. Iz komentara pojedinih točaka izvješća (4.2.1. – 4.2.6.) posvećenih zaštitnim mjerama vidljivo je da zakonska osnova za uspješnu zaštitu lokaliteta postoji, da su kapaciteti za provedbu zakonodavnog okvira prema procjeni g. Langinija, autora izvješća, izvrsni te da postoje dobri temelji za učinkovito upravljanje lokalitetom i njegovu zaštitu. Iz toga se može zaključiti da za nižu razinu osviještenosti o faktorima poput granica lokaliteta i/ili tampon zone nije povezano s nepostojanjem adekvatnog zakonskog okvira i s (ne)moгуćnosti njegove provedbe već se kao razlog za to može navesti nepostojanje usmjerenog znanstvenog istraživanja i istraživačkih projekata u području lokaliteta i izostanak razrade potreba povezanih s upravljanjem u svrhu poboljšanja razumijevanja koncepta izvanredne univerzalne vrijednosti. Zanimljivi podaci nalaze se pod točkom Obrazovanje, informiranje i podizanje razine osviještenosti (engl. *Education, Information and Awareness Building*). Podtočka 4.6.2. sadrži tablicu s procjenom razine osviještenosti i u pogledu razumijevanja razloga za upis luksemburškog lokaliteta među svjetsku baštinu. Prema podacima iz spomenute tablice, skupine kao što su lokalne zajednice i stanovnici, lokalna tijela koja su smještena unutar ili tik uz lokalitet, lokalno autohtono stanovništvo, lokalni vlasnici zemljišta te lokalna poduzeća i industrija imaju slabu razinu osviještenosti o vrijednostima i značaju svjetske spomeničke baštine u srcu grada Luxembourg⁹¹. Samo posjetitelji te turistička industrija imaju oznaku prosječne osviještenosti. Turistička industrija samo ograničenom suradnjom s odgovornim tijelima za ovaj primjer svjetske baštine doprinosi poboljšanju iskustava posjetioca te održavanju izvanredne univerzalne vrijednosti i podizanju razine vrednovanja spomenutog lokaliteta⁹².

---

⁹¹ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str.5, točka 4.6.2 (15.6.2015.)

⁹² <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str.6, točka 4.7.5 (15.6.2015.)

Još jedna zanimljivost povezana s točkom Financijski i ljudski resursi (engl. *Financial and Human Resources*) jest da je, kada govorimo o ljudskim resursima, dostupnost stručnjaka u ključnim područjima upravljanja i zaštite, kao što su istraživanje i nadziranje, promicanje i konzervacija, iznimno loša. U području turizma, administracije, upravljanja posjetiteljima, obrazovanja itd. dostupnost je stručnjaka ipak malo bolja, dok jedinu bolju oznaku (dobar) dobiva stavka tumačenje⁹³. Izostanak stručnjaka zaduženih za promicanje, istraživanje, nadziranje i konzervaciju lokaliteta i provedbu povezanih projekata, kako istraživačkih tako usmjerenih na promicanje baštine, mogao bi biti jedan od glavnih čimbenika koji utječu na negativne rezultate vidljive u izvješću. Što se tiče financijske pomoći, prema stavci 4.4.2 izvješća, Luksemburg do objave izvješća nije dobio međunarodnu financijsku pomoć te se u stavci 4.4.3. navodi da je proračun dostupan u okviru nacionalnih ulaganja u kulturu dostatan za sve aktivnosti upravljanja zaštićenim lokalitetom i konzerviranja, ali uz napomenu da bi dodatna financijska sredstva omogućila učinkovitije upravljanje u skladu s međunarodnim najboljim praksama⁹⁴. Prema tablici koja je dio stavke 4.4.1. izvješća vidljivo je da su, uzimajući u obzir prosjek posljednjih pet godina zaključno s 2013. godinom odnosno godinom izvješćivanja, multilateralno financiranje i međunarodne donacije te ulaganja na razini nevladinih organizacija, udruga i lokalnih, regionalnih i nacionalnih tijela nepostojeća odnosno njihov je postotak 0 %, dok su konkretni izvori financiranja predstavljeni kao „ostale subvencije“ (engl. *Other grants*) i iznose 100 % financijskih sredstava namijenjenih konzerviranju. Prema proračunu za 2013. godinu⁹⁵ sredstva koja se izdvajaju u svrhu zaštite i konzerviranja utvrde otpadaju djelomično na rad luksemburškog Nacionalnog povjerenstva za UNESCO, doprinose koje je potrebno uplatiti u Fond za svjetsku baštinu UNESCO-a te raznovrsne troškove.

Pozitivne strane istaknute u izvješću odnose se na izvrsne kapacitete i dostupna sredstva za provedbu zakonodavstva odnosno regulativa na lokalitetu svjetske kulturne baštine, dostatnost proračuna koji je dostupan za upravljanje lokalitetom (iako bi dodatno financiranje omogućilo još učinkovitije upravljanje u skladu sa standardima najboljih međunarodnih praksi⁹⁶) te

---

⁹³ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str.5, točka 4.4.13 (15.6.2015.)

⁹⁴ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str. 4 (15.6.2015.)

⁹⁵ <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2012/0273/a273.pdf#page=3> (15.6.2015.)

⁹⁶ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str.4, točka 4.4.3 (15.6.2015.)

sigurnost spomenutih sredstava, izvrsni objekti za informiranje, obrazovanje i osvještavanje posjetitelja na području samog lokaliteta (vođene šetnje – *The Vauban Circular Walk*, *Wenzel Circular Walk*, muzej na samom području – Muzej utvrde *Musée Dräi Eechelen*, vodstva kroz kazamate) te razina uključenosti lokalnih tijela vlasti i upravitelja/koordinatora svjetskom kulturnom baštinom⁹⁷.

Zaključci o samom stanju očuvanosti lokaliteta neutralni su, odnosno mogli bi se čak protumačiti kao pozitivni. Prema točkama 5.3.1. – 5.4.1. autentičnost lokaliteta je očuvana, integritet lokaliteta ostao je netaknut, iznimna univerzalna vrijednost je održana te su druge važne kulturne i/ili prirodne vrijednosti ove svjetske kulturne baštine većinom netaknute. Sam lokalitet nalazi se u izvrsnom stanju očuvanosti s obzirom na njegove početne vrijednosti (od upisa na popis svjetske kulturne baštine).

Zanimljivo je također primijetiti napomenu pod točkom 4.4.5. da lokalitet svjetske kulturne baštine lokalnom stanovništvu zapravo ne donosi nikakve ekonomske koristi (kao na primjer prihode, zapošljavanje itd.). S obzirom na mogućnosti uspješnog iskorištavanja atraktivnosti ovog povijesnog lokaliteta u turističke svrhe, iznenađujuće je da nisu zabilježene znatnije financijske koristi.

U razgovoru s g. Langinijem⁹⁸, glavnim tajnikom Nacionalnog povjerenstva za UNESCO, razjašnjene su pojedine nejasnoće u vezi s analiziranim izvješćem. Iz izvješća naime nije bilo jasno vidljivo jesu li prije odnosno nakon upisa lokaliteta na UNESCO-ov Popis poduzete bilo kakve mjere kako bi se postojeći uvjeti povezani s dijelovima utvrde prilagodili ili popravili. Prema informacijama dobivenima od gospodina Langinija, nikakve specifične zakonske mjere nisu usvojene kako bi se svakodnevni život i djelovanje na lokalitetu posebno regulirali nakon uvrštenja na Popis. Iznenađuje što nije usvojena nikakva posebna regulacija prometa s obzirom na to da gradski promet različite dnevne gustoće prolazi preko zaštićenih dijelova stijene Bock na relaciji između središta grada i gradskog područja Clausen koje se nalazi u dolini rijeke Alzette. Isto tako nisu provedene nikakve posebne prilagodbe na dijelovima utvrde i građevinama u staroj gradskoj jezgri u svrhu uvrštavanja na spomenuti popis. G. Langini je također potvrdio da nema konkretnog iznosa proračunskih sredstava koji se na godišnjoj osnovi dodjeljuje za održavanje lokaliteta, što je vidljivo i iz proračuna za

---

⁹⁷ <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> str. 6 (15.6.2015.)

⁹⁸ Izvor podataka: razgovor s g. Alexom Langinijem, glavnim tajnikom luksemburškog Nacionalnog povjerenstva za UNESCO od 9. lipnja 2015.

2013. godinu⁹⁹ (godina periodičkog izvješćivanja). Budući da se ne dodjeljuju ključna proračunskih sredstava za održavanje i zaštitu, ne dodjeljuju se tako ni sredstva za promicanje ovog lokaliteta te ne postoji plan promidžbe na nacionalnoj razini. Što se tiče međunarodnih sredstava iz Fonda za svjetsku baštinu, Luksemburg tu pomoć nije nikada zatražio jer bi administrativni postupak bio mukotrpan, a s obzirom na to da prema nacionalnom BDP-u država Luksemburg slovi kao najbogatija zemlja Europske unije¹⁰⁰ prioritet za dodjelu tih sredstava imale bi države u lošijoj financijskoj situaciji. Turistička zajednica grada Luxembourg na svoju vlastitu inicijativu provodi projekte za osvještavanje i informiranje javnosti te promicanje vrednota koje se nalaze u Luxembourg. Isto tako za sada ne postoji utvrđeni plan aktivnosti kako promidžbe tako obnove i održavanja te zaštite lokaliteta. G. Langini posebno je istaknuo problematiku upravitelja lokalitetom odnosno engl. *Property Manager/Coordinator* koji u Luxembourg zapravo ne postoji. Tu ulogu djelomično ima grad Luxembourg no može se pretpostaviti da činjenica da ne postoji jedinstveni stručnjak koji se time bavi otežava uspješnu provedbu bilo kakvih projekata usmjerenih na održavanje dijelova lokaliteta. Ovo se pitanje nadovezuje na čest problem zamršene administracije koja onemogućava pravilan pristup zaštiti spomeničke baštine kao i uspješno sprječavanje propadanja spomenika.

---

⁹⁹ <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2012/0273/a273.pdf> (15.6.2015.)

¹⁰⁰ <http://www.bank.hr/hrvatska/eurostat-luksemburg-najbogatiji-hrvatska-na-dnu> (15.6.2015.)

Zaključak

Osnovna ideja ovog rada bila je prikazati kako su u živući organizam modernoga europskog grada uklopljeni preživjeli dijelovi vojne utvrde koja je do kraja 19. stoljeća prožimala cijeli grad Luxembourg i onemogućavala mu da raste i razvija se dok je u isto vrijeme stavljala grad i njegove stanovnike u stalnu opasnost od zaposjedanja. Kao vojna utvrda grad Luxembourg predstavljao je točku interesa susjednim velesilama te je ta činjenica doprinijela kako njegovom ojačavanju tako i njegovu uništenju. U ovom radu predstavljen je osnovni tijek razvoja tog velikog spomeničkog sklopa, njegova ponovna valorizacija te činjenica da je ovaj spomenik smješten u međunarodni kontekst uvrštavanjem na popis zaštićene spomeničke baštine pod vodstvom UNESCO-a. Prema mišljenju ICOMOS-a, izvanredni sklad koji postoji između grada i njegova krajolika opravdava njegovo uključivanje u Popis svjetske baštine te mnogobrojni do sada provedeni projekti pokazali su kako se takav sklad može dodatno istaknuti, zanimljivo predstaviti javnosti i kako kulturna baština može služiti kao temelj za razvitak turizma kao i da se može uspješno surađivati na obnovi i zaštiti spomenika na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini. Ovaj primjer vojne arhitekture u rasponu od nekoliko stoljeća važan je za daljnji razvitak turizma grada Luxembourga koji time prestaje biti samo financijski centar i sjedište europskih institucija, dvije uloge koje je preuzeo tek u posljednjih stotinu godina moderne povijesti, već dokazuje relevantnost ove male države i njezinog glavnog grada za povijest Europe. Sve navedeno opisuje živući spomenik uklopljen u tokove modernoga grada i izazove s kojima se još uvijek suočavaju stručnjaci na području zaštite spomenika u pokušaju usklađivanja strogih pravila zaštite spomenika s nezaustavljivom silom svakodnevnog života grada koji se i dalje razvija.

Slike – karte i fotografije

Kartografski prikazi koji slijede preuzeti su iz publikacije *Luxembourg, histoire et memoire d'une ville fortifiee* koju je sastavila Službe za nacionalne lokalitete i spomenike 2007. godine te predstavljaju grad Luxembourg prije i poslije rušenja utvrde. Poredani su kronološki te prikazuju različite aspekte grada.

Prvi kartografski prikaz predstavlja plan utvrđenja Luxembourg je iz 1684. godine. U donjem desnom uglu nalazi se potpis vojnog inženjera Vaubana koji je bio zadužen za planiranje i provedbu radova popravaka i dodatnog utvrđivanja postojećih dijelova utvrde.

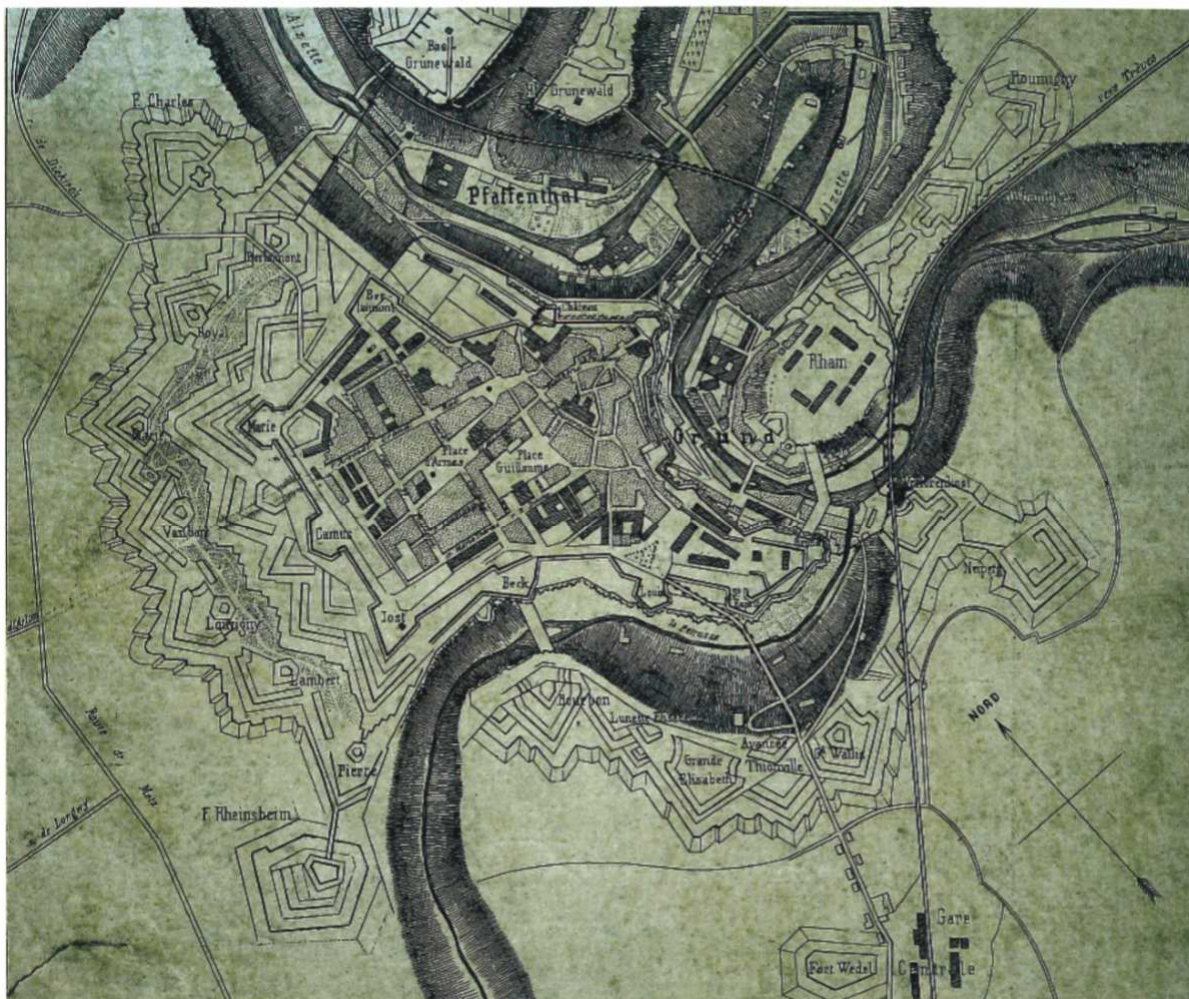

Plan de Luxembourg du 29 août 1684 relatif au projet de fortification de la ville. Signature de Vauban en bas à droite. Gravure panographique Gillot (1898). Archives Nationales du Luxembourg.

Slika 8: Kartografski prikaz Luxembourg od 29. kolovoza 1684. s planom za utvrđivanje grada. U donjem uglu nalazi se potpis vojnog inženjera Vaubana. 1898., izvor: SAVIN, 2007.:34

Idući kartografski prikaz predstavlja plan grada Luxembourg i njegove utvrde iz 1867. godine odnosno netom prije demilitarizacije grada i rušenja dijelova utvrde diljem grada. Nakon Drugog ugovora iz Londona započeto je rušenje koje je dovršeno tek 1883. godine. Ovaj prikaz pokazuje puni opseg utvrđenja koja okružuju grad (uz izostanak najudaljenijih rubova vanjskog zaštitnog prstena – Fort Thüngen, Fort Niedergrünewald, Fort Obergrünewald)

Plan de ville et de la forteresse de Luxembourg (1867), Conrad Rosbach, Archives Nationales du Luxembourg.

Slika 9: Kartografski prikaz grada Luxembourg iz 1867. g., prije rušenja utvrde. Izvor: SAVIN, 2007.:45

Rušenje utvrde omogućilo je planski razvoj grada koji se sada mogao slobodno širiti bez ograničavanja izgradnje. Jedan od planova prilagodbe novootvorenog grada idući je kartografski prikaz koji predstavlja raspored zelenih površina u gradu Luxembourg. Dijelovi grada koji su prije bili obrambenog karaktera i zbog toga nisu bili naseljeni pretvoreni su u zeleni pojas koji i danas okružuje središte grada. Na tim novim gradskim površinama pripadnici bogatih luksemburških obitelji izgradili su vile okružene zelenilom¹⁰¹. Jedna od takvih vila je i Villa Vauban koja danas funkcionira kao izložbeni prostor¹⁰².

Plan de la ville de Luxembourg (1878) concernant l'aménagement des parcs et jardins du front de la Plaine. Dressé par J.-P. Biermann. Lithographie Munier (1890), Photothèque de la Ville de Luxembourg.

Slika 10: Kartografski prikaz grada Luxembourg nakon rušenja utvrde 1867. godine s planom gradskih zelenih površina koje se nalaze na području koje je prije bilo utvrđeno. 1890., izvor: SAVIN, 2007.:53

¹⁰¹ Luxembourg City Tourist Office (2001.), brošura Schuman Circular Walk, str.7

¹⁰² <http://www.villavauban.lu/> (15.6.2015.)

Stijena Bock

Slika 11: Zidane konstrukcije na stijeni Bock. Danas služe kao vidikovac. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 12: Pogled s mosta koji povezuje centar grada i stijenu Bock. U pozadini se vidi unutarnje dvorište opatije Neumünster Abbey. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Kazamati Bock

Slika 13: Zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 14.: Prva razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 15: Unutrašnjost mosta koji povezuje stijenu Bock i centar grada Luxembourg. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 16.: Druga razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 17: Pogled kroz zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock na gradske vrtove i Grund. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 18: Pogled kroz zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock na toranj Šuplji zub i cestu koja vodi u Pfaffenthal. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 19: Prva razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.

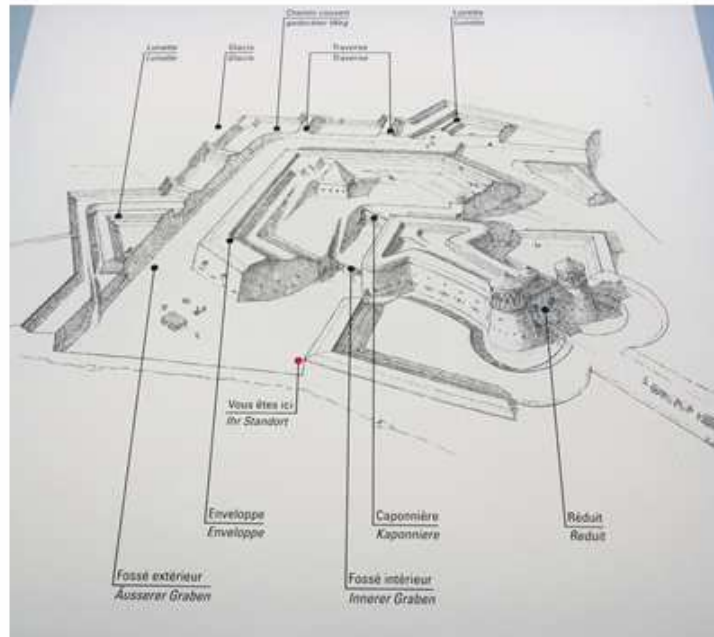
Fort Thüngen

**Slika 20: Primjer zida s vidljivom razlikom između novog i starog dijela (temelji)
Osobna fotografija, 25.4.2015.**

Slika 21: Ulaz u Muzej Dräi Eechelen. Osobna fotografija, 25.4.2015.

Slika 22: Prikaz obrambenih dijelova utvrde Fort Thüngen preuzet s informativne ploče. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Slika 23: Ugao utvrde Fort Thüngen u kojoj se nalazi Muzej Dräi Eechelen Moderna struktura zgrade MUDAM-a, Muzeja moderne umjetnosti arhitekta I.M. Peia. Osobna fotografija. 25.4.2015

Zidine Fort Obergrünewald

Slika 24: Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Slika 25: Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Slika 26: Otkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Slika 27: Otkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Vjenceslavov zid – Zid Wenzel

**Slika 28: Vjenceslavov zid odnosno Zid Wenzel, u pozadini se vide bivše vojne barake (Plateau du Rham).
Osobna fotografija. 25.4.2015.**

Slika 29: Pogled na unutarnje dvorište opatije Neumünster Abbey. U lijevom dijelu slike vidi se pješački most Stierchen koji je dio kružne šetnje Wenzel. Osobna fotografija. 25.4.2015.

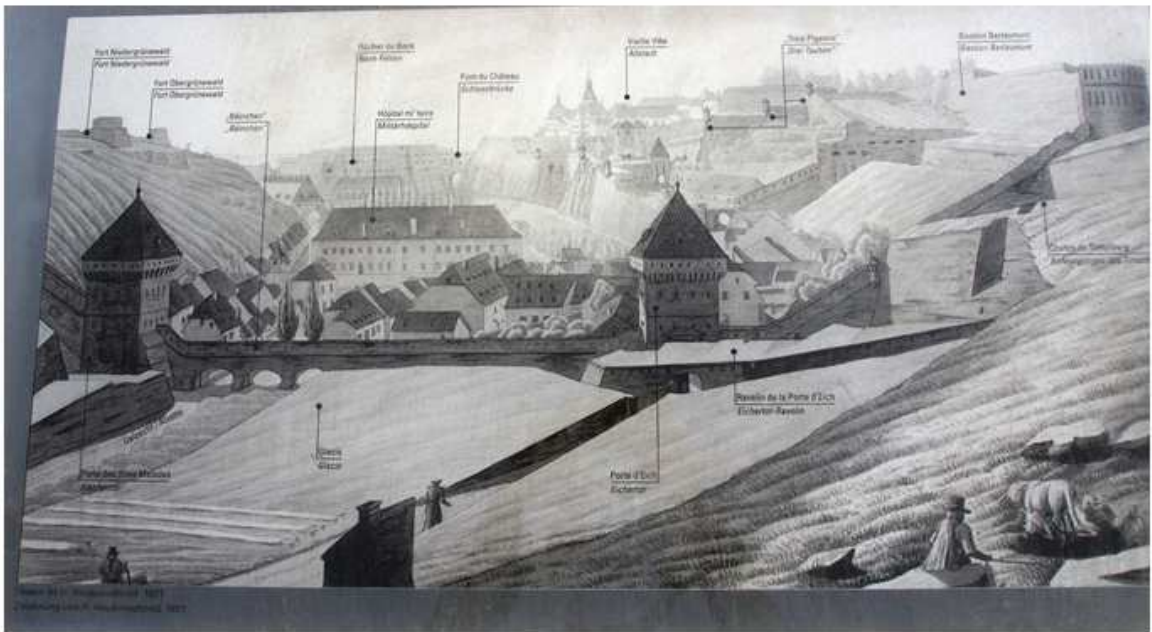

**Slika 30: Desna strana slike prikazuje Zid Wenzel koji završava tornjem Jacob.
Osobna fotografija. 25.6.2015.**

**Slika 31: Toranj Jacob, dio kružne šetnje Wenzel.
Osobna fotografija. 25.4.2015.**

Vaubanovi tornjevi

Slika 32: Prikaz Vaubanovog zida čiji su dio bili Vaubanovi tornjevi. Prikaz preuzet s informativne ploče (crtež iz 1821. godine). Osobna fotografija. 25.4.2015.

Slika 33: Vaubanov toranj Bons Malads u Pfaffethalu. Osobna fotografija. 25.4.2015.

Bibliografija

1. ALLINGHAM, W. (1702.), *The New Method of Fortification, As practised by Monsieur de Vauban, Engineer-General for France. Together with a New Treatise of Geometry. The third edition. Carefully Revised and Corrected by the Original. To which is now added, A Treatise of Military Orders, and the Art of Gunnery, or throwing of Bombs, Balls, etc to hit any Object assign'd. The whole Work Illustrated with 32 Copper Plates.* W. Freeman, London.
2. ARNOLD, J. (2006.), *The Benelux monarchies: the Netherlands, Belgium, Luxembourg.* P. Arnold, West Malling, Kent.
3. BARTEAU, H. (1996.), *Historical dictionary of Luxembourg.* The Scarecrow press, London.
4. BARTHEL-BOUCHIER, D. (2013.) *Cultural heritage and the challenge of sustainability.* Left Coast Press, Walnut Creek.
5. BECH, J.M. (predgovor) (1942.) *Luxembourg and the German invasion, before and after, The Luxembourg grey book, based upon official documents.* Hutchinson, London. <http://www.ibiblio.org/hyperwar/UN/Luxembourg/GreyBook/index.html> (15.6.2015.).
6. BERGER, S. (2008.) *The contested nation: ethnicity, class, religion and gender in national histories.* Palgrave Macmillan, Basingstoke.
7. BRUNS, A. (2001.), *Luxembourg as a Federal Fortress 1815-1866.* Nearchos Publications, Wirral.
8. BRUNS, A., KIEFFER, R. (1996.) *Lucilinburhuc. Luxembourg Ville-Forteresse. Festungsstadt - Fortress City.* Binsfeld, Luxembourg. CALTEUX, G. (2006.), članak *Die Rettung des Forts Thüngen. Ein Festungsmuseum im Teils restaurierten / Teils wieder aufgebauten Fort. Ein ehemaliges Militärbauwerk soll 2007 seine Türen als Festungsmuseum öffnen.*, Erhalt und Nutzung historischer Grossfestungen - Tagungsband : internationale Fachtagung vom 08. - 11. Juni 2005, veranstaltet von der Landeshauptstadt Magdeburg, Stadtplanungsamt und der Hochschule Magdeburg-Stendal, Fachbereich Bauwesen. 2006. 217-230, Ph. von Zabern, Mainz am Rhein.
10. DONNEAU DE VISÉ, J. (1684.) *A Diary of the siege of Luxembourg by the french king's forces, under the command of the mareschal de Crequi: containing a full account of all that passed in the siege and surrendry of the town. Together with a compleat description of the town, as it stood besieged, exactly engraven on a copper-plate.* J.G: za D. Brown, London.
11. ELSPAß, S., LANGER, N., SCHARLOTH, J., VANDENBUSSCHE, W., (2007.) *Germanic language histories „from Below“ (1700-2000).* Walter de Gruyter, Berlin.
12. EVANS, R.J.W. (2011.) *The uses of the Middle Ages in modern European states : history, nationhood and the search for origins.* Palgrave Macmillan, Basingstoke.
13. GADE, J. A. (1951.), *Luxemburg in the Middle Ages.* Brill, Leiden.
14. GRIBBLE, F. (1916.) *In Luxemburg in war time.* Headley, London.
15. HEBBERT, F. J., ROTHROCK G. A. (1989.) *Soldier of France: Sébastien Le Prestre de Vauban, 1633-1707.* P. Lang, New York.
16. KOLTZ, J.-P., (1972.) *Baugeschichte der Stadt und Festung Luxemburg. 1. Band.* Luxemburg, St. Paul.
17. KRAEMER, J.-P. (1995.) *Luxembourg, the balcony of Europe*, „Courrier de l'Unesco“, str. 47-49, Paris.

18. LEPAGE, J.-D. (2010.), *Vauban and the French military under Louis XIV: an illustrated history of fortifications and strategies*. McFarland, Jefferson (N.C.).
19. Luxembourg City Tourist Office, Fonds d'Urbanisation et d'Aménagement du Plateau de Kirchberg (2013.) *Architecture and Art In Public Space In Kirchberg*. Tekst brošure: Marianne Brausch, Imprimerie Bastian, Luxembourg.
20. Luxembourg City Tourist Office, National Conservation Office (2012.) *Wenzel Circular Walk, 1000 Years of History, UNESCO World Heritage, Fortress Walls and Old Town*. Imprimerie Reka, Luxembourg.
21. Luxembourg City Tourist Office (2012.) *Discover Luxembourg – City portrait, Fortress, Attractions, Museums and Tips*. Imprimerie Centrale, Luxembourg.
22. Luxembourg City Tourist Office (2012.) *The Casemates, UNESCO World Heritage, Fortifications and Old Town, Gibraltar of the North*. Bastian, Luxembourg.
23. Luxembourg City Tourist Office, Ministère de la Culture – Service des sites et monuments nationaux (2010.) *The Vauban Circular Walk*. Imprimerie Faber, Luxembourg.
24. Luxembourg City Tourist Office, Ministère des Affaires étrangères (2001.) *The Schuman Circular Walk*. Tekst: Majerus Jean-Marie, Trausch Gilbert (Robert Schuman Centre for European Study and Research). Editions Guy Binsfeld, no. 5915
25. MARASOVIĆ, T. (1983.), *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*. Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet u Zadru, OOUR Split, Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa, Split – Zagreb.
26. MEYER, M. (2009.), *Creativity and its contexts: the emergence, institutionalisation and professionalisation of science and culture in Luxembourg*, „European Review of History: Revue européenne d’histoire”, 2009., 16(4): 453–476, Taylor & Francis
27. MILLIM, A.-M. (2014.), *Schooling the gaze: Industry and nation-building in Luxembourgish landscape-writing, 1900-1940*, „Journal of European Studies”, 2014., 44(2): 151-169, SAGE, <http://jes.sagepub.com/content/44/2/151> (15.6.2015.)
28. MYERSCOUGH, J. (1996.) *Luxembourg european city of culture 1995: report on impact*. Ministry of Culture, Luxembourg.
29. NEWCOMER, J. (1995.) *The Grand Duchy of Luxembourg: the evolution of nationhood*. Christnach, É. Borschette, Luxembourg.
30. NEWCOMER, J. (1984.), *The Grand Duchy of Luxembourg: the evolution of nationhood 963 A.D. to 1983*. University press of America, Lanham, MD.
31. OSTWALD, J. (2007.) *Vauban under siege: engineering efficiency and martial vigor in the war of the spanish succession*. Brill, Leiden.
32. PALONEN, E. (2011.), *European Capitals of Culture and the limits of the urban effects in Luxembourg and Sibiu 2007*, „URBE: Revista Brasileira de Gestão Urbana (Brazilian Journal of Urban Management)”, 2011., 3(2): 245-256, Curitiba, Brazil.
33. PASSMORE, T. H. (1905.), *In Further Ardenne: a study of the grand duchy of Luxembourg*. J. M. Dent, London.
34. PÉPORTÉ, P. (2011.) *Construction the Middle Ages, Historiography, Collective Memory and Nation-Building in Luxembourg*. Brill, Leiden – Boston.
35. PÉPORTÉ, P., KMEC, S., MAJERUS B., MARGUE M. (2010.), *Inventing Luxembourg, Representations of the Past, Space and Language from the Nineteenth to the Twenty-First Century*. Brill, Leiden – Boston.
36. PHILIPPART, R.L. (1989.) *L'historicisme à Luxembourg : de la forteresse à la capitale nationale = Historismus in Luxemburg : von der Festung zur nationalen Hauptstadt*

= *Historicism in Luxembourg : from the fortress to the national capital*. Impr. Saint-Paul, Luxembourg.

37. REID, A. (2005.) *Luxembourg: The Clog-Shaped Duchy - A Chronological History of Luxembourg from the Celts to the Present Day*. AuthorHouse, Bloomington.

38. REUTER, G. (2006.), članak *Fort Thiingen und das "Musée d'Art moderne Grand-Duc Jean "*, *Luxembourg – Kirchberg. 1648 bis 2006 – Von Vauban bis I.M. Pei.*, Erhalt und Nutzung historischer Grossfestungen - Tagungsband : internationale Fachtagung vom 08. - 11. Juni 2005, veranstaltet von der Landeshauptstadt Magdeburg, Stadtplanungsamt und der Hochschule Magdeburg-Stendal, Fachbereich Bauwesen. 2006. 207-216, Ph. von Zabern, Mainz am Rhein.

39. ROUSSEAU, P. (1984.) *Luxembourg: la forteresse: die Festungstadt: the fortress: de vesting*. Ed. Guy Binsfeld, Luxembourg.

40. SAUNDERS, A. (2004.), *Fortress Builder. Bernard de Gomme, Charles II's Military Engineer*. University of Exeter Press, Exeter.

41. SAVIN, C., Service des Site set Monuments Nationaux Recherches (2007.) *Luxembourg, histoire et memoire d'une ville fortifiee*. Luxembourg.

42. SAVIN, C., Service des Site set Monuments Nationaux Recherches (2005.) *L'Héritage Culturel Vauban à Luxembourg, Projet L'itinéraire Culturel Vauban*. Saint-Paul, Luxembourg. prijevod: Ivana Bacan.

43. STÖLB, M. (2008.) *Luxembourg City : die Hauptstadt des Grossherzogtums = la capitale du Grand-Duche = the capital of the Grand Duchy*. G. Binsfeld, Luxembourg.

44. THEWES, G. (2011.) *Luxembourg, ville forteresse. L'impact de la fortification sur l'organisation de l'espace urbain (XVIe -XIXe siècle)*. Zbirka *Villes et villages: organization et representation de l'espace (Mélanges offerts à Jean-Marie Duvoisiel à l'occasion de son soixante-cinquième anniversaire)*. Le Libre Timperman, Bruxelles.

45. THEWES, G. (2008.) *About... History of the Grand Duchy of Luxembourg*. Le Gouvernement du Grand-Duché de Luxembourg, Service information et presse, Luxembourg.

46. THEWES, G. (2008.) *Luxembourg, une ville s'expose = Luxembourg, a city on show = Luxembourg, eine Stadt im Museum*. Musée d'histoire de la Ville, Luxembourg.

47. THEWES, G. (2003.) *Town planning as an instrument of the National Socialist „Germanization“ policy: Hubert Ritter's development plan for Luxembourg*. S.l.: European Association of Urban Historians, Edinburgh.

48. Université Luxembourg, IPSE Research Unit (Identités, Politiques, Sociétés, Espaces), (2011.) *Doing identity in Luxembourg: subjective appropriations, institutional attributions, socio-cultural*. Bielefeld, Luxembourg.

49. VAN DER VEKENE, É. (1996.) *Les plans de la ville et forteresse de Luxembourg : édités de 1581 à 1867 : catalogue descriptif et illustré*. Saint-Paul, Luxembourg.

Internetska vrela

50. <http://eli.legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2004/06/25/n7> - Loi du 25 juin 2004 portant réorganisation des instituts culturels de l'Etat – Zakon od 25. lipnja 2014. o reorganizaciji državnih kulturnih instituta. (15.6.2015.)
51. http://europa.eu/about-eu/index_hr.htm (16.5.2015.)
52. http://europa.eu/about-eu/institutions-bodies/european-parliament/index_hr.htm (16.5.2015.)
53. http://ffgl.lu/forteresse/fr_index.html (19.3.2015.)
54. http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/699.pdf (16.3.2015.)
55. <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (22.3.2015.)
56. <http://whc.unesco.org/archive/opguide13-en.pdf> (16.3.2015.)
57. <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle02/section2/groupa/699.pdf> (10.6.2015.)
58. <http://whc.unesco.org/en/list/699> (16.3.2015.)
59. <http://whc.unesco.org/en/soc/2540> (16.5.2015.)
60. <http://whc.unesco.org/en/soc/2628> (16.5.2015.)
61. <http://www.banka.hr/hrvatska/eurostat-luksemburg-najbogatiiji-hrvatska-na-dnu> (16.5.2015.)
62. http://www.chd.lu/wps/PA_Archive/MergeServlet?lot=J-1992-O-0502 (16.5.2015.)
63. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (21.4.2015.)
64. <http://www.internationalfortresscouncil.org/mfd.html> (2.12.2014.)
65. <http://www.lcto.lu/en/info/presentation/history> (16.5.2015.)
66. <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/1983/0062/a062.pdf> - Loi du 18 juillet 1983 concernant la conservation et la protection des sites et monuments nationaux – Zakon od 18. srpnja 1983. o konzervaciji i zaštiti nacionalnih lokaliteta i spomenika. (1.3.2015.)
67. <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/1983/0112/a112.pdf> Règlement grand-ducal du 14 décembre 1983 fixant la composition et le fonctionnement de la Commission des Sites et Monuments nationaux – Uredba Velikog Vojvodstva od 14. prosinca 1983. o sastavu i djelovanju Povjerenstva za nacionalne lokalitete i spomenike. (14.6.2015.)
68. <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2012/0273/a273.pdf> proračun za 2013. (1.3.2015.)
69. <http://www.m3e.public.lu/pictures/Second-Life-M3E-PDF.pdf> (16.5.2015.)
70. <http://www.mnhn.lu/#> (16.5.2015.)
71. <http://www.monarchie.lu/fr/histoire/index.html> (16.5.2015.)
72. <http://www.mudam.lu/en/le-musee/> (2.12.2014.)
73. <http://www.statistiques.public.lu/catalogue-publications/luxembourg-en-chiffres/luxembourg-figures.pdf> (<http://www.statistiques.public.lu/en/publications/series/lux-figures/index.html>), (2.3.2014.)
74. <http://www.villavauban.lu/> (16.5.2015.)
75. <https://www.wort.lu/en/lifestyle/explore-1-000-years-of-luxembourg-history-with-the-wenzel-walk-4f60c815e4b047833b93ca29> (2.3.2015.)
76. www.m3e.lu (2.12.2014.)

Popis slika

1. **str. 9** – Slika prikazuje rušenje utvrde u Luxembourggu, ulica Large. Autor fotografije: Batty Fischer, 1989., izvorno djelo nalazi se u Fototeci grada Luxembourgga, preslika fotografije: SAVIN, 2007.:48
2. **str. 11** – Kartografski prikaz punog opsega utvrde u Luxembourggu 1867. godine, preslika karte: BRUNS, 2001.:4
3. **str. 12** – Kartografski prikaz utvrde u opsegu iz 1865. godine s poligonalnim projektima odobrenima za 1867. godinu. Preslika karte: BRUNS, 2001.:61. (preuzeto iz izdanja KOLTZ, 1972.:528-529)
4. **str. 24** – Kružna metalna ploča sa slikom krune i natpisom Wenzel koja služi kao oznaka Kružne šetnje Wenzel Turističke zajednice grada Luxembourgga, osobna fotografija, 26.4.2015.
5. **str. 25** – Zgrada u središtu grada Luxembourgga s ispisanom verzijom nacionalne krilatice koja glasi „Mir wëlle (wölle) bleiwe, wat mir sinn“, osobna fotografija, 25.4.2015.
6. **str. 31** – Isječak kartografskog prikaza grada Luxembourgga i lokaliteta uvrštenog na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a, naručitelj: Služba za nacionalne lokalitete i spomenike, autor: arhitektonski studio BECKER, Architecture & Urbanisme S.A.R.L, 2007. Izvor: <http://whc.unesco.org/en/list/699/documents/> (15.612015.)
7. **str. 32** – Isječak kartografskog prikaza grada Luxembourgga s legendom - područje uvršteno na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a, naručitelj: Služba za nacionalne lokalitete i spomenike, autor: arhitektonski studio BECKER Architecture & Urbanisme S.A.R.L, 2007. Izvor: <http://whc.unesco.org/en/list/699/documents/> (15.612015.)
8. **str. 40** – Kartografski prikaz grada Luxembourgga od 29. kolovoza 1684. s planom za utvrđivanje grada. U desnom uglu nalazi se potpis vojnog inženjera Vaubana. 1898., preslika karte: SAVIN, 2007.:34
9. **str. 41** – Kartografski prikaz grada Luxembourgga iz 1867. godine, prije rušenja utvrde, preslika karte: SAVIN, 2007.:45
10. **str. 42** – Kartografski prikaz grada Luxembourgga nakon rušenja utvrde 1867. godine s planom gradskih zelenih površina koje se nalaze na području koje je prije bilo utvrđeno. 1890., preslika karte: SAVIN, 2007.:53
11. **str. 43** – Zidane konstrukcije na stijeni Bock. Danas služe kao vidikovac. Osobna fotografija, 25.4.2015.
12. **str. 43** – Pogled s mosta koji povezuje centar grada i stijenu Bock (engl. *Castle bridge*). U pozadini se vidi unutarnje dvorište opatije Neumünster Abbey. Osobna fotografija, 25.4.2015.
13. **str. 44** – Zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.
14. **str. 44** – Prva razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.
15. **str. 44** – Unutrašnjost mosta koji povezuje stijenu Bock i centar grada Luxembourgga. Osobna fotografija, 25.4.2015.
16. **str. 44** – Druga razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.

17. **str. 45** – Pogled kroz zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock na gradske vrtove i Grund. Osobna fotografija, 25.4.2015.
18. **str. 45** – Pogled kroz zidni otvor na prvoj razini kazamata Bock na toranj Šuplji zub i cestu koja vodi u Pfaffenthal. Osobna fotografija, 25.4.2015.
19. **str. 45** – Prva razina kazamata Bock. Osobna fotografija, 25.4.2015.
20. **str. 46** – Primjer zida utvrde Fort Thüngen s vidljivom razlikom između novog (zid) i starog dijela (temelji) Osobna fotografija, 25.4.2015.
21. **str. 46** – Ulaz u Muzej Dräi Eechelen (Fort Thüngen). Osobna fotografija, 25.4.2015.
22. **str. 47** – Prikaz obrambenih dijelova utvrde Fort Thüngen preuzet s informativne ploče. Osobna fotografija. 25.4.2015.
23. **str. 47** – Ugao utvrde Fort Thüngen u kojoj se nalazi Muzej Dräi Eechelen. Moderna struktura zgrade MUDAM-a, Muzeja moderne umjetnosti arhitekta I.M. Peia. Osobna fotografija. 25.4.2015
24. **str. 48** – Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.
25. **str. 48** – Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.
26. **str. 49** – Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.
27. **str. 49** – Opkop i zidine Fort Obergrünewald. Osobna fotografija. 25.4.2015.
28. **str. 50** – Vjenceslavov zid odnosno Zid Wenzel, u pozadini se vide bivše vojne barake (Plateau du Rham). Osobna fotografija. 25.4.2015.
29. **str. 50** – Pogled na unutarnje dvorište opatije Neumünster Abbey. U lijevom dijelu slike vidi se pješački most Stierchen koji je dio kružne šetnje Wenzel. Osobna fotografija. 25.4.2015.
30. **str. 51** – Desna strana slike prikazuje Zid Wenzel koji završava tornjem Jacob. Osobna fotografija. 25.6.2015.
31. **str. 51** – Toranj Jacob, dio kružne šetnje Wenzel. Osobna fotografija. 25.4.2015.
32. **str. 52** – Shematski prikaz Vaubanova zida u gradskom području Pfaffenthal čiji su dio bili i Vaubanovi tornjevi koji i danas postoje. Prikaz preuzet s informativne ploče (crtež iz 1821. godine). Osobna fotografija. 25.4.2015.
33. **str. 52** – Vaubanov toranj Bons Malads u Pfaffenthalu. Osobna fotografija. 25.4.2015.